

Instytut Wymiaru Sprawiedliwości

**Wyzysk i instytucje do niego zbliżone
w prawie francuskim**

dr Witold Borysiak

Prawo prywatne
Warszawa 2020

Spis treści

I. Wykazy skrótów	5
1. Kodeksy i ustawy zagraniczne	5
2. Sądy zagraniczne	5
3. Publikatory	5
4. Inne skróty (niestosowane powszechnie)	5
5. Skróty literatury oraz orzecznictwa – założenia	6
II. Regulacja prawa francuskiego	7
1. Uwagi ogólne	7
1.1. Historia regulacji	7
1.2. Kwalifikacja doktrynalna instytucji z art. 1143 CC	11
1.3. Przesłanki zastosowania instytucji z art. 1143 CC – uwagi ogólne	12
2. Przesłanki subiektywne	13
2.1. Istnienie stanu zależności	13
2.2. Wykorzystanie stanu zależności przez drugą stronę umowy	17
3. Przesłanka obiektywna	18
4. Warunki dochodzenia ochrony przez stronę wyzyskaną w zakresie objętym art. 1143 CC	20
5. Sankcje związane ze stwierdzeniem zaistnienia przesłanek objętych art. 1143 CC	20
6. Inne konstrukcje prawne zbliżone do wyzysku	22
6.1. Pokrzywdzenie (<i>lésion</i>)	22
6.2. Regulacja instytucji zbliżonych do wyzysku w prawie konsumenckim	28
III. Podsumowanie i wnioski dla prawa polskiego	31
IV. Literatura	33

I. Wykazy skrótów

1. Kodeksy i ustawy zagraniczne

CC – Code Civil (kodeks cywilny francuski) z 21 marca 1804 r.

k.c. – polski kodeks cywilny z 23 kwietnia 1964 r.

Ordonans Nr 2016-131 – Ordonans Nr 2016-131 z 10 lutego 2016 r. wprowadzający zmianę prawa umów, zasad ogólnych i dowodów odnoszących się do zobowiązań (*Ordonnance portant réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations*)

ustawa Nr 2018-287 – ustawa Nr 2018-287 z 20 kwietnia 2018 r. zatwierdzająca Ordonans Nr 2016-131 z 10 lutego 2016 r. wprowadzający zmianę prawa umów, zasad ogólnych i dowodów odnoszących się do zobowiązań (*Loi ratifiant l'ordonnance n° 2016-131 du 10 février 2016 portant réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations*)

2. Sądy zagraniczne

Cour de Cass. – Cour de Cassation

3. Publikatory

JCP – „Semaine juridique – Edition Générale”

4. Inne skróty (niestosowane powszechnie)

fr. – francuski

nb – numer brzegowy

pkt – punkt

5. Skróty literatury oraz orzecznictwa – założenia

Wszystkie wykorzystane w opracowaniu materiały cytowane są przez podanie autora oraz pełnych danych bibliograficznych. Wynika to m.in. z faktu, że przez zmiany normatywne w prawie francuskim niekiedy z konieczności cytowane są różne wydania tej samej pozycji prezentujące różny stan prawny obowiązujący w chwili ich wydania. Pełna, alfabetycznie uszeregowana bibliografia znajduje się na końcu pracy (pkt IV opracowania).

Orzeczenia francuskiego *Cour de Cassation* podane są w wersji ograniczonej do daty wydania orzeczenia oraz sygnatury. Jeżeli nic odmiennego nie jest wskazane w odnośniku bibliograficznym, orzeczenia te są cytowane za bazą orzecznictwa dostępną na stronie internetowej: www.legifrance.gouv.fr, dział *jurisprudence judiciaire*.

Pojęcia „przymus”, „groźba” czy „wyzysk” (ewentualnie „lichwa”) występują w prawie francuskim nie tylko w prawie prywatnym, ale również w prawie karnym. Rozważania zawarte w niniejszym opracowaniu dotyczyć będą jednak jedynie przesłanek i skutków zastosowania instytucji zbliżonych do wyzysku w zakresie prawa prywatnego.

Wszystkie tłumaczenia w tekście pochodzą od autora opracowania (chyba że co innego wskazano wyraźnie w danym przypadku).

II. Regulacja prawa francuskiego

1. Uwagi ogólne

1.1. Historia regulacji

W prawie francuskim konstrukcja prawna mająca cechy zbliżone do wyzysku w rozumieniu art. 388 polskiego k.c. jest obecnie uregulowana w art. 1143 CC. Została ona powiązana przez ustawodawcę francuskiego z pojęciem **przymusu/groźby** (*la violence*). Z tego też względu w dalszych rozważaniach pojęcie wyzysku będzie w stosunku do niej stosowane zamiennie z pojęciem przymusu (przy założeniu, że wynika on z istniejącego w danej sytuacji stanu zależności – por. uwagi poniżej)¹.

Artykuł 1143 CC został dodany do francuskiego kodeksu cywilnego z dniem 1 października 2016 r. w wyniku obszernej reformy prawa zobowiązań na mocy Ordonansu Nr 2016-131 z 10 lutego 2016 r. wprowadzającego zmianę prawa umów, zasad ogólnych i dowodów odnoszących się do zobowiązań². Wcześniej kodeks cywilny francuski nie znał ogólnej regulacji mogącej być porównywalną ze względu na swoją treść do instytucji wyzysku (a więc zbliżonej do unormowań występujących w prawie austriackim, niemieckim, polskim czy szwajcarskim)³.

Omawiany przepis umiejscowiony jest w Księdze III francuskiego kodeksu cywilnego zatytułowanej „O różnych sposobach nabywania własności” (*Des différentes manières dont on acquiert la propriété*), w jej tytule III – „O źródłach zobowiązań” (*Des sources d’obligations*), podtytułu I nazwanego „Umowa” (*Le contrat*), jej rozdziale II zatytułowanym „Zawarcie umowy” (*La formation du contrat*), jego sekcji 2 – „Ważność umowy” (*La validité du contrat*), podsekcji 1 – „Wyrażenie zgody na zawarcie umowy” (*Le consentement*), w jej paragrafie 2 – „Wady

---

¹ W opracowaniu unikane będzie natomiast używanie pojęcia „groźba” przede wszystkim z uwagi na dość jednoznaczne konotacje, jakie słowo to ma w polskim języku prawnym i prawniczym ze względu na treść art. 87 k.c.

² *Ordonnance n° 2016-131 du 10 février 2016 portant réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations* – dostępny na stronie internetowej: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGIA_RTI000032006591/2016-10-01/ (dostęp 11 lipca 2020 r.).

³ Zob. J. Ghestin, *Traité de droit civil. La formation du contrat*, Paris 1993, s. 774, nb 775 oraz F. Terré, P. Simler, Y. Lequette, *Droit civil. Les obligations*, Paris 2002, s. 313–314, nb 313. Zob. też F. Collart-Dutilleul, *Vente. Nullité et résolution. Rescision pour cause de lésion*, [w:] *Juris-Classeur Périodique. Notarial répertoire* (publikacja wymiennokartkowa, stan na 30 października 2019 r.), nb 1, s. 4. W literaturze polskiej regulację prawa francuskiego przed reformą z 2016 r. przedstawił szerzej R. Trzaskowski (zob. R. Trzaskowski, *Granice swobody kształtowania treści i celu umów obligacyjnych: art. 353¹ k.c.*, Kraków 2005, s. 148 oraz R. Trzaskowski, *Wady oświadczenia woli w perspektywie kodyfikacyjnej*, „Studia Prawa Prywatnego” 2008, nr 3, s. 15).

wyrażenia zgody na zawarcie umowy (wady oświadczenia woli)⁴ (*Les vices du consentement* – art. 1130–1144 CC).

Treść art. 1143 CC inspirowana była projektami przygotowanymi przez grupę roboczą pracującą pod kierunkiem prof. Pierre Catala (tzw. *l'avant-projet Catala*)⁵, a następnie przez grupę roboczą pracującą pod kierunkiem prof. François Terré (tzw. *projet Terré*)⁶. Projekty te poddane były szerokiej dyskusji, w tym ocenie ekspertów zagranicznych⁷, a następnie miały duży wpływ na ostateczną wersję tworzonych przepisów, w tym także na obecnie obowiązujący art. 1143 CC⁸. Opiera się on bowiem w dużej mierze na brzmieniu projektowanego art. 1114-3 CC przygotowanego przez grupę roboczą pod kierownictwem prof. Pierre Catala⁹.

Zgodnie z art. 1143 CC przymus (*violence*) istnieje również w tych wszystkich przypadkach, w których dana strona, nadużywając stanu zależności (*abusant de l'état de dépendance*) swojego kontrahenta/partnera umownego (*cocontractant*), w jakim ten znajduje się względem niej (*à son égard*), doprowadza do powstania zobowiązania po jego stronie (*obtient de lui un engagement*)¹⁰, które nie zostałyby uzgodnione w przypadku braku przymusu, i przynosi tej stronie ewidentnie nadmierną korzyść (*un avantage manifestement excessif*)¹¹.

⁴ W dalszej części opracowania na określenie przypadków uregulowanych w art. 1130–1144 CC używane będzie polskie określenie „wady oświadczenia woli”.

⁵ Projekt z 2005 r. dostępny na stronie internetowej: http://www.justice.gouv.fr/art_pix/RAPPORTCA-TALASEPTEMBRE2005.pdf (dostęp 11 lipca 2020 r.).

⁶ Projekt z 2008 r. opublikowany w: *Pour une réforme du droit des contrats. Réflexions et propositions d'un groupe de travail*, red. F. Terré, Paris 2009.

⁷ Por. opracowania zawarte w książce: *Reforming the French Law of Obligations. Comparative Reflections on the Avant-projet de réforme du droit des obligations et de la prescription ('the Avant-projet Catala')*, red. J. Cartwright, S. Vogenauer, S. Whittaker, Oxford 2009. Co do omówienia projektu ordonansu zob. też opracowania zawarte w pracy: *La réforme du droit des obligations en France. 5e journées franco-allemandes*, red. R. Schulze, G. Wicker, G. Mäsch, D. Mazeaud, Paris 2015. Zob. też co do oceny samej reformy w perspektywie porównawczej opracowania zawarte w pracach: *The French Contract Law Reform. A Source of Inspiration?*, red. S. Stijns, S. Jansen, Cambridge 2016 oraz *The Code Napoléon Rewritten. French Contract Law after the 2016 reforms*, red. J. Cartwright, S. Whittaker, Oxford 2017.

⁸ Wskazuje się na to powszechnie w literaturze francuskiej – zob. za wielu G. Chantepie, M. Latina, *La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2018, s. 294, nb 339. Co do wyszczególnienia i porównania treści poszczególnych propozycji zmian francuskiego kodeksu cywilnego zob. F. Ancel, B. Fauvarque-Cosson, J. Gest, *Aux sources de la réforme du droit des contrats*, Paris 2017, s. 128–130, nr 24.24–24.25 oraz zestawienie dostępne na stronie internetowej: https://www.dalloz.fr/documentation/Document?id=FASCO02020&scrl=FASCO00008&FromId=CODES_SECS_CCIV (dostęp 11 lipca 2020 r.).

⁹ Przepis ten brzmiał: *Il y a également violence lorsqu'une partie s'engage sous l'empire d'un état de nécessité ou de dépendance, si l'autre partie exploite cette situation de faiblesse en retirant de la convention un avantage manifestement excessif. La situation de faiblesse s'apprécie d'après l'ensemble des circonstances en tenant compte, notamment, de la vulnérabilité de la partie qui la subit, de l'existence de relations antérieures entre les parties ou de leur inégalité économique* (w tłumaczeniu na język polski: „Przymus istnieje również w tych wszystkich przypadkach, w których strona umowy zawiera ją pod wpływem stanu konieczności lub stanu zależności, jeżeli druga strona wykorzystuje tę sytuację słabości, uzyskując z umowy ewidentnie nadmierną korzyść. Sytuację słabości strony ocenia się w odniesieniu do wszystkich okoliczności, ze szczególnym uwzględnieniem podatności [na te stany] podmiotu powołującego się na nie, istniejących między stronami umowy wcześniejszych relacji oraz nierówności ekonomicznych [między nimi]”).

¹⁰ Dosłownie sformułowanie to należałoby przetłumaczyć „uzyskuje od niego zobowiązanie/przyrzeczenie”.

¹¹ W oryginale: *Il y a également violence lorsqu'une partie, abusant de l'état de dépendance dans lequel se trouve son cocontractant à son égard, obtient de lui un engagement qu'il n'aurait pas souscrit en l'absence d'une telle contrainte et en tire un avantage manifestement excessif*. Podkreślony fragment dodano z dniem 1 października 2018 r. (por. uwagi w tekście głównym).

Mimo że art. 1143 CC został wprowadzony do francuskiego kodeksu cywilnego z dniem 1 października 2016 r. (por. wcześniejsze uwagi), to został on zmieniony już z dniem 1 października 2018 r. przez art. 16 ustawy Nr 2018-287 z 20 kwietnia 2018 r. zatwierdzającej („ratyfikującej” – *ratifiant*) Ordonans Nr 2016-131 z 10 lutego 2016 r.¹² Zmiana miała tzw. charakter interpretacyjny (*caractère interprétatif*), a więc miała na celu przesądzenie wykładni omawianego przepisu od chwili jego wejścia w życie – a więc z mocą obowiązującą od 1 października 2016 r. Celem zmiany było bowiem przesądzenie, że przymus istnieje jedynie w sytuacji, gdy stan zależności występuje względem drugiej strony kontraktu¹³. Wyłączone z zakresu zastosowania art. 1143 CC miały więc być przypadki, jeżeli stan ten miałby charakter „ogólnego położenia danego podmiotu” (tzn. wobec nieograniczonego kręgu osób) lub istniałby jedynie wobec osoby trzeciej (niebędącej stroną takiej umowy)¹⁴. Aby to podkreślić, do treści przepisu dodano zwrot „à son égard”¹⁵. W wersji pierwotnej omawianego przepisu miał on bowiem brzmienie pomijające zwrot podkreślający konieczność oceny sytuacji stanu zależności kontrahenta przez wzgląd na relację między stronami kontraktu¹⁶.

Kwalifikacja nadużycia stanu zależności jako rodzaju przymusu została wcześniej przyjęta w orzecznictwie *Cour de Cassation* – przede wszystkim w orzeczeniu z 3 kwietnia 2002 r., nr 00-12932¹⁷. W orzeczeniu tym – m.in. pod wpływem koncepcji wykształconych w prawie angielskim (tzw. *economic duress*) – uznano, że nadużycie stanu zależności ekonomicznej (*l'exploitation abusive d'une situation de dépendance économique*) jest naruszeniem prawnie chronionych interesów uprawnionego i może być kwalifikowane jako przymus¹⁸. W orzecznictwie *Cour de Cassation* oraz w doktrynie określono następnie ten rodzaj przymusu jako „przymus ekonomiczny” (*violence économique*, alternatywnie *contrainte économique*)¹⁹.

¹² Loi n° 2018-287 du 20 avril 2018 ratifiant l'ordonnance n° 2016-131 du 10 février 2016 portant réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations – dostępny na stronie internetowej: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGIARTI000036828126/2018-10-01#LEGIARTI000036828126> (dostęp 11 lipca 2020 r.).

¹³ M. Latina, *Contrat: généralités*, [w:] *Répertoire Civil Dalloz* (publikacja wymiennokartkowa, stan na maj 2017 r. zaktualizowany w wersji elektronicznej o ustawę Nr 2018-287), nb 62; F. Ancel, B. Fauvarque-Cosson, *Le nouveau droit des contrats. Guide bilingue à l'usage des praticiens*, Issy-les-Moulineaux 2019, s. 175, nb 343 oraz B. Fages, *Droit des obligations*, Paris 2019, nb 122, s. 122.

¹⁴ Por. M. Latina, *Contrat: généralités*, [w:] *Répertoire Civil Dalloz* (publikacja wymiennokartkowa, stan na maj 2017 r. zaktualizowany w wersji elektronicznej o ustawę Nr 2018-287), nb 62 oraz B. Fages, *Droit des obligations*, Paris 2019, nb 122, s. 122. Zob. też F. Ancel, B. Fauvarque-Cosson, *Le nouveau droit des contrats. Guide bilingue à l'usage des praticiens*, Issy-les-Moulineaux 2019, s. 175, nb 343.

¹⁵ Przepis ten w pierwotnej wersji stanowił: *Il y a également violence lorsqu'une partie, abusant de l'état de dépendance dans lequel se trouve son cocontractant, obtient de lui un engagement qu'il n'aurait pas souscrit en l'absence d'une telle contrainte et en tire un avantage manifestement excessif.*

¹⁶ Stąd mogło to być przedmiotem kontrowersji, względem kogo taki stan powinien istnieć – por. H. Barbier, *La violence par abus de dépendance*, JCP („Semaine juridique – Edition Générale”) 2016, nr 15, s. 723 oraz O. Deshayes, T. Genicon, Y.-M. Laithier, *Réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations. Commentaire article par article*, Paris 2016, s. 222–223.

¹⁷ Wyrok Cour de Cass. (I Izba cywilna) z 3 kwietnia 2002 r., nr 00-12932.

¹⁸ M. Fabre-Magnan, *Droit des obligations. Tome 1, Contrat et engagement unilatéral*, Paris 2016, s. 408.

¹⁹ Rozwój historyczny tej koncepcji oraz ukształtowanie się orzecznictwa *Cour de cassation* omawiają szeroko: J. Ghestin, G. Loiseau, Y.-M. Serinet, *Traité de droit civil. La formation du contrat. Tome 1: Le contrat, le consentement*, Paris 2013, s. 1232–1248, nb 1498–1511. Zob. też uwagi, które czynią M. Fabre-Magnan (*Droit des obligations. Tome 1, Contrat et engagement unilatéral*, Paris 2016, s. 416–417); A.K. Silue, *L'abus d'un état de*

W orzecznictwie zdarzały się również wcześniej sytuacje, w których zawarcie umowy w stanie zależności i pilnej potrzeby uzyskania pieniędzy (*d'un pressant besoin d'argent*) stanowiło podstawę jej unieważnienia przez *Cour de Cassation* właśnie z powodu przymusu, ale – jak podkreślano w doktrynie – były to przypadki wyjątkowo rzadkie²⁰. Na tym tle w doktrynie podkreślano jednak, że druga strona zawartej umowy niekoniecznie musiała znać stan przymusu, w jakim znajdował się jej kontrahent (a który to stan doprowadził go do zawarcia umowy), w związku z czym mogłoby nie być sprawiedliwe, jeżeli mógłby on następnie uchylić się od niej²¹. Stąd też w toku prac nad zmianami francuskiego kodeksu cywilnego uznano, że ujęcie wykształconej już w orzecznictwie instytucji w formę przepisu nie tylko nada jej podstawę prawną i „rozjaśni” stan prawny w tym zakresie²², ale też nada zasadzie wywodzonej do tej pory z orzecznictwa szerszy zakres zastosowania²³.

Opisywana zmiana została określona jako „jedna z najważniejszych (najistotniejszych) zmian (innowacji) w tekście kodeksu” (*l'une des innovations essentielles du texte*)²⁴. W uzasadnieniu ustawy wskazano, że nowatorstwo tej regulacji polega na zrównaniu z przymusem sytuacji nadużycia stanu zależności, w którym znajdowała się jedna ze stron umowy w chwili jej zawarcia. Stąd w doktrynie francuskiej uznano nawet, że zmiana ta dotyka sedna („serca”) prawa umów²⁵.

W doktrynie francuskiej wskazuje się niekiedy, że art. 1143 CC ma charakter sędziowski („interpretacyjny”) w tym znaczeniu, iż posługuje się on zwrotami niedookreślonymi, których

---

dépendance, Lille 2017/2018, s. 35 i n. oraz G. Chantepie i M. Latina (*La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2018, s. 292–293, nb 339).

²⁰ Por. M. Fabre-Magnan, *Droit des obligations. Tome 1, Contrat et engagement unilatéral*, Paris 2016, s. 408 i tam podane orzecznictwo. Co do rozwoju historycznego prawa francuskiego w zakresie środków ochrony podmiotu działającego w stanie przymusu ekonomicznego (zależności ekonomicznej) por. też szeroko M. Fabre-Magnan, *Droit des obligations. Tome 1, Contrat et engagement unilatéral*, Paris 2016, s. 416–417 oraz G. Chantepie, M. Latina, *La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2018, s. 292–293, nb 339.

²¹ Por. argumentację, którą podaje M. Fabre-Magnan, *Droit des obligations. Tome 1, Contrat et engagement unilatéral*, Paris 2016, s. 408.

²² Zob. M. Fabre-Magnan, *Droit des obligations. Tome 1, Contrat et engagement unilatéral*, Paris 2016, s. 408 oraz F. Ancel, B. Fauvarque-Cosson, J. Gest, *Aux sources de la réforme du droit des contrats*, Paris 2017, s. 127, nr 24.23.

²³ F. Ancel, B. Fauvarque-Cosson, *Le nouveau droit des contrats. Guide bilingue à l'usage des praticiens*, Issy-les-Moulineaux 2019, s. 172, nb 343.

²⁴ Tak uzasadnienie sprawozdania prezydenta Republiki Francuskiej (będącego uzasadnieniem wprowadzenia ordonansu) – cytata za: A.-S. Choné-Grimaldi, L. Mauger-Vielpeau, [w:] *La réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations*, red. T. Douville, Issy-les-Moulineaux 2018, s. 97–98. Jak wskazują O. Deshayes, T. Genicon, Y.-M. Laithier, *Réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations. Commentaire article par article*, Paris 2016, s. 218, rozwiązanie przyjęte w art. 1143 CC jest dla prawa francuskiego „nowością” (*nouveauté*). Co do nowatorskiego charakteru tego rozwiązania na tle porównawczym zob. też C. Kennefick, *Violence in the Reformed Napoleonic Code: the Surprising Survival of Third Parties*, [w:] *The Code Napoléon Rewritten. French Contract Law after the 2016 Reforms*, red. J. Cartwright, S. Whittaker, Oxford 2017, s. 109–110; B. Häcker, *La Troisième Jeunesse du Code Civil: A German Lawyer Looks at the Reform of French Contract Law*, [w:] *The Code Napoléon Rewritten. French Contract Law after the 2016 Reforms*, red. J. Cartwright, S. Whittaker, Oxford 2017, s. 403 oraz H.J. Sonnenberger, *Die Reform des französischen Schuldvertragsrechts, des Regimes und des Beweises schuldrechtlicher Verbindlichkeiten durch Ordonnance Nr. 2016-131 vom 10.2.2016. Erster Teil, Quellen der Schuldverhältnisse*, „Zeitschrift für europäisches Privatrecht” 2017, nr 1, s. 33.

²⁵ O. Deshayes, T. Genicon, Y.-M. Laithier, *Réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations. Commentaire article par article*, Paris 2016, s. 218 („touchant au coeur du contrat”).

znaczenie może zostać doprecyzowane jedynie przez sędziów rozstrzygających poszczególne sprawy. Stąd też podkreśla się, że musi upłynąć kilka lat, aby orzecznictwo nadało realny (rzeczywisty) kształt (*la portée réelle*) poszczególnym postanowieniom tekstu ustawy²⁶.

1.2. Kwalifikacja doktrynalna instytucji z art. 1143 CC

W świetle systematyki ustawy nie ulega wątpliwości, że konstrukcja „nadużycia stanu zależności” traktowana jest w prawie francuskim jako **szczególny rodzaj przymusu** (groźby – *violence*)²⁷. Wynika to stąd, że brzmienie art. 1143 CC zrównuje nadużycie stanu zależności z przymusem²⁸, a także z tego, iż artykuł ten powiązany jest z występującymi przed nim art. 1140–1142 CC, które definiują pojęcie przymusu oraz jego skutki²⁹. Ponadto umiejscowienie art. 1143 CC wśród przepisów o wadach oświadczenia woli nakazywałoby kwalifikować omawianą instytucję właśnie w ten sposób – **jako jedną z wad oświadczenia woli**.

W doktrynie francuskiej budzi jednak wątpliwości, czy konstrukcja ta rzeczywiście może być zakwalifikowana jako jedna z „wad oświadczenia woli”³⁰. Podkreśla się bowiem niekiedy, że art. 1143 CC nie uzależnia powołania się na niego przez wyzyskanego od istnienia po jego stronie błędu lub jakiegoś rodzaju obawy („strachu”)³¹. Stąd wskazuje się również, że istnienie przesłanki uzyskania przez wyzyskującego „ewidentnie nadmiernej korzyści” tworzy z tego rodzaju przymusu szczególną sytuację nieważności czynności prawnej dającą się zakwalifikować pomiędzy wadami oświadczenia woli a swoistym przypadkiem tzw. pokrzywdzenia³² (*lésion*)³³. Rozważane jest również zakwalifikowanie tej instytucji wprost

²⁶ G. Chantepie, M. Latina, *La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2018, s. 294, nb 339 („[...] il faudra toutefois quelques années de pratique jurisprudentielle pour que la portée réelle de ce texte soit dévoilée”).

²⁷ O. Deshayes, T. Genicon, Y.-M. Laithier, *Réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations. Commentaire article par article*, Paris 2016, s. 218 oraz F. Ancel, B. Fauvarque-Cosson, *Le nouveau droit des contrats. Guide bilingue à l'usage des praticiens*, Issy-les-Moulineaux 2019, s. 172, nb 343.

²⁸ G. Chantepie, M. Latina, *La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2018, s. 296–297, nb 342. Jak zauważają O. Deshayes, T. Genicon, Y.-M. Laithier (*Réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations. Commentaire article par article*, Paris 2016, s. 218) artykuł ten sankcjonuje oświadczenie woli zawarcia umowy wyrażone „w niedopuszczalnych warunkach” (*L'article 1143 sanctionne un consentement extorqué dans des conditions inacceptables*).

²⁹ Por. O. Deshayes, T. Genicon, Y.-M. Laithier, *Réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations. Commentaire article par article*, Paris 2016, s. 218–219 („[...] la violence visée à l'article 1143 obéit, en tant que de raison, aux conditions requises par l'article 1140”).

³⁰ G. Chantepie, M. Latina, *La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2018, s. 296–297, nb 342.

³¹ G. Chantepie, M. Latina, *La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2018, s. 297, nb 342.

³² W dalszej części opracowania pojęcie „pokrzywdzenia” będzie używane zamiennie z pojęciem *lésion*. Co do omówienia tej instytucji por. poniżej pkt II.6.1. opracowania

³³ F. Ancel, B. Fauvarque-Cosson, *Le nouveau droit des contrats. Guide bilingue à l'usage des praticiens*, Issy-les-Moulineaux 2019, s. 173, nb 343

jako szczególnego przypadku pokrzywdzenia – *lésion*³⁴. Zauważa się nawet, że w prawie porównawczym sytuacja uregulowana w art. 1143 CC byłaby zakwalifikowana jako rodzaj „wyzysku” (kwalifikowanego pokrzywdzenia – *la lésion qualifiée*) właśnie ze względu na swoje cechy – to, że dany podmiot (wyzyskany) musi wykazać nierówną pozycję stron umowy oraz przesłankę uzyskania przez jego kontrahenta, na podstawie takiego kontraktu, rażąco nadmiernej korzyści³⁵.

W opozycji do wyżej wskazanych poglądów podkreśla się, że w orzecznictwie i doktrynie nadużycie stanu zależności ekonomicznej drugiej strony umowy było jeszcze przed wejściem w życie Ordonansu Nr 2016-131 utożsamiane z przymusem (groźbą), a nie z instytucją tzw. pokrzywdzenia (*lésion*)³⁶. Z tego też względu także obecnie taka kwalifikacja tej instytucji (postrzeganej jako rodzaj wady oświadczenia woli w postaci przymusu, a nie szczególny rodzaj pokrzywdzenia), przeważa w doktrynie francuskiej³⁷. Podkreśla się jednak, że obecne brzmienie art. 1143 CC stwarza (stawia) więcej pytań interpretacyjnych niż udziela na nie odpowiedzi³⁸.

1.3. Przesłanki zastosowania instytucji z art. 1143 CC – uwagi ogólne

Zastosowanie instytucji z art. 1143 CC uzależnione jest od wystąpienia zarówno przesłanek obiektywnych, jak i przesłanek o charakterze subiektywnym, które powinny być spełnione łącznie. Dopiero bowiem kumulatywne wykazanie wszystkich z nich prowadzi do stwierdzenia nieważności danej czynności prawnej³⁹. Ze względu na doktrynalny charakter tego zagadnienia spotkać można różną liczbę przesłanek, które wyróżniają poszczególne przedstawiciele doktryny w swoich opracowaniach. Jak się wydaje, nie wpływają one jednak istotnie na kierunek wykładni opisywanego artykułu.

³⁴ Por. szerzej F. Ancel, B. Fauvarque-Cosson, *Le nouveau droit des contrats. Guide bilingue à l'usage des praticiens*, Issy-les-Moulineaux 2019, s. 175-176, nb 344.

³⁵ F. Ancel, B. Fauvarque-Cosson, *Le nouveau droit des contrats. Guide bilingue à l'usage des praticiens*, Issy-les-Moulineaux 2019, s. 175-176, nb 344.

³⁶ Tak przyjęto wyrażnie w wyroku Cour de Cass. (I Izba Cywilna) z 30 maja 2000 r., nr 98-15.242. W stanie faktycznym sprawy osobie ubezpieczonej spłonął garaż i otrzymała ona od ubezpieczyciela – na podstawie zawartej z nim ugody – odszkodowanie pieniężne w wysokości znacznie niższej niż powinna.

³⁷ O. Deshayes, T. Genicon, Y.-M. Laithier, *Réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations. Commentaire article par article*, Paris 2016, s. 218; M. Fabre-Magnan, *Droit des obligations. Tome 1, Contrat et engagement unilatéral*, Paris 2016, s. 410; A.-S. Choné-Grimaldi, L. Mauger-Vielpeau, [w:] *La réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations*, red. T. Douville, Issy-les-Moulineaux 2018, s. 99.

³⁸ „[...] pose plus de questions qu'il n'en résout” – tak G. Chantepie, M. Latina, *La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2018, s. 297, nb 342. Jak zauważa B. Häcker, *La Troisième Jeunesse du Code Civil: A German Lawyer Looks at the Reform of French Contract Law*, [w:] *The Code Napoléon Rewritten. French Contract Law after the 2016 Reforms*, red. J. Cartwright, S. Whittaker, Oxford 2017, s. 403: „[...] it may raise questions about how exactly the claimant-focused category of defective consent (his 'state of dependence') and the defendant-focused category of its illegitimate 'exploitation' interlink”.

³⁹ O. Deshayes, T. Genicon, Y.-M. Laithier, *Réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations. Commentaire article par article*, Paris 2016, s. 222.

W doktrynie francuskiej wskazuje się zazwyczaj na trzy przesłanki (dwie subiektywne i jedną obiektywną), które powinny wystąpić, aby do danej sytuacji mógł znaleźć zastosowanie art. 1143 CC⁴⁰. Po pierwsze, musi wystąpić stan zależności wyzyskanego (*l'état de dépendance de la victime*); po drugie, stan ten musi mieć decydujące znaczenie dla złożenia przez wyzyskanego oświadczenia woli o zawarciu umowy (*le caractère déterminant du vice*); po trzecie, druga strona umowy musi odnieść z niej ewidentnie nadmierną korzyść (*un avantage manifestement excessif*).

Niemniej jednak wskazać należy również, że jako czwartą potencjalnie odrębną przesłankę wyzysku⁴¹ (ewentualnie jako przesłankę trzecią – w miejsce powyżej wymienionej przesłanki drugiej⁴²) wskazuje się też istnienie stanu „nadużycia” (wykorzystania) sytuacji wyzyskanego przez wyzyskującego (*l'abus*). Z kolei M. Fabre-Magnan wskazuje na konieczność istnienia dwóch podstawowych przesłanek zastosowania art. 1143 CC: subiektywnej i obiektywnej⁴³. Stan zależności (*l'état de dépendance*) to element subiektywny dotyczący osoby (*élément subjectif relatif à la personne*), a nadużycie tego stanu przez drugą stronę umowy w celu uzyskania wyraźnie nadmiernej korzyści (*l'abus de cet état pour en tirer un avantage manifestement excessif*) to element obiektywny dotyczący treści umowy (*élément objectif relatif au contenu du contrat*)⁴⁴.

2. Przesłanki subiektywne

2.1. Istnienie stanu zależności

Pojęcie **stanu zależności**, a tym bardziej **nadużycia stanu zależności**, nie zostało precyzyjnie zdefiniowane lub sprecyzowane przez ustawodawcę francuskiego i pozostawiono je do dookreślenia sądom⁴⁵. W doktrynie zauważa się, że była to świadoma decyzja twórców tego

⁴⁰ Tak A.-S. Choné-Grimaldi, L. Mauger-Vielpeau, [w:] *La réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations*, red. T. Douville, Issy-les-Moulineaux 2018, s. 97. Zob. też F. Ancel, B. Fauvarque-Cosson, *Le nouveau droit des contrats. Guide bilingue à l'usage des praticiens*, Issy-les-Moulineaux 2019, s. 176, nb 344.

⁴¹ Przesłankę tę rozważają A.-S. Choné-Grimaldi, L. Mauger-Vielpeau, [w:] *La réforme du droit des contrats*, red. T. Douville, Issy-les-Moulineaux 2016, s. 96, opierając się w tym zakresie na literalnym brzmieniu tekstu (*L'interrogation provient de l'emploi du terme « abus » dans le texte*). Pogląd ten wskazane autorki złagodziły jednak w kolejnym wydaniu swojej pracy – por. A.-S. Choné-Grimaldi, L. Mauger-Vielpeau, [w:] *La réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations*, red. T. Douville, Issy-les-Moulineaux 2018, s. 99 (stawiając zagadnienie istnienia tej przesłanki w formie otwartego pytania). Przesłankę tę rozważają również O. Deshayes, T. Genicon, Y.-M. Laithier, *Réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations. Commentaire article par article*, Paris 2016, s. 225 (wyróżniający ją jako jedną z pięciu ogólnych przesłanek wyzysku).

⁴² Tak B. Fages, *Droit des obligations*, Paris 2019, nb 122, s. 122.

⁴³ M. Fabre-Magnan, *Droit des obligations. Tome 1, Contrat et engagement unilatéral*, Paris 2016, s. 409.

⁴⁴ M. Fabre-Magnan, *Droit des obligations. Tome 1, Contrat et engagement unilatéral*, Paris 2016, s. 409.

⁴⁵ G. Chantepie, M. Latina, *La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2018, s. 294–295, nb 340.

przepisu, podjęta w toku prac w parlamencie francuskim⁴⁶. Niemniej art. 1143 CC uznawany jest jednak w tym zakresie za bardziej „restrykcyjny” niż wcześniej przygotowane projekty zmian francuskiego kodeksu cywilnego autorstwa grup roboczych pod kierownictwem P. Catali, a następnie F. Terré, a nawet niż pierwotna wersja opisywanego przepisu znajdującego się w ordonansie⁴⁷. Przykładowo – względem wcześniejszych propozycji – zrezygnowano z dodatkowej przesłanki zastosowania tej instytucji w postaci wystąpienia „stanu konieczności” (*l'état de nécessité*)⁴⁸.

Na wstępie należy zauważyć, że w doktrynie francuskiej dostrzega się, iż przesłanka stanu zależności oznacza „coś innego” niż w podobnym art. L. 420-2 ust. 2 francuskiego Kodeksu handlowego⁴⁹, który sankcjonuje nadużywanie przez dany podmiot stanu zależności ekonomicznej jego kontrahenta, uznając ją za nieuczciwą praktykę rynkową („praktykę antykonkurencyjną” – nakierowaną na wyeliminowanie lub ograniczenie konkurencji na rynku)⁵⁰. Nie ulega natomiast wątpliwości, że pojęcie **nadużycia stanu zależności** nie zostało zredukowane wyłącznie do sytuacji istnienia przymusu w znaczeniu ekonomicznym („przymusu gospodarczego”)⁵¹. Wskazano na to zresztą wyraźnie w uzasadnieniu ordonansu. Jest to więc szersze ujęcie pojęcia „stan zależności” niż to, które wynikałoby z wcześniejszego orzecznictwa *Cour de Cassation* (zob. uwagi powyżej w pkt II.1.1 opracowania)⁵². Ponieważ

⁴⁶ G. Chantepie, M. Latina, *La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2018, s. 294, nb 339.

⁴⁷ O. Deshayes, T. Genicon, Y.-M. Laithier, *Réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations. Commentaire article par article*, Paris 2016, s. 218 oraz G. Chantepie, M. Latina, *La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2018, s. 294–295, nb 340.

⁴⁸ Por. pierwszą wersję przepisu – wówczas art. 1142 CC – zamieszczoną w pierwotnej wersji ordonansu, który brzmiał: *Il y a également violence lorsqu'une partie abuse de l'état de nécessité ou de dépendance dans lequel se trouve l'autre partie pour obtenir un engagement que celle-ci n'aurait pas souscrit si elle ne s'était pas trouvée dans cette situation de faiblesse*. Zob. w tym zakresie F. Ancel, B. Fauvarque-Cosson, J. Gest, *Aux sources de la réforme du droit des contrats*, Paris 2017, s. 131, nr 24.26. Por. też co do porównania pojęć „stanu konieczności” oraz „stanu zależności” O. Deshayes, T. Genicon, Y.-M. Laithier, *Réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations. Commentaire article par article*, Paris 2016, s. 224.

⁴⁹ Francuski Kodeks handlowy (*Code de commerce*) dostępny na stronie internetowej https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000005634379 (dostęp 11 lipca 2020 r.). Treść tego przepisu uległa zmianie ordonanssem nr 2019-698 z 3 lipca 2019 r.

⁵⁰ A.-S. Choné-Grimaldi, L. Mauger-Vielpeau, [w:] *La réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations*, red. T. Douville, Issy-les-Moulineaux 2018, s. 98. Zob. też co do porównania obu tych regulacji O. Deshayes, T. Genicon, Y.-M. Laithier, *Réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations. Commentaire article par article*, Paris 2016, s. 221 oraz F. Ancel, B. Fauvarque-Cosson, *Le nouveau droit des contrats. Guide bilingue à l'usage des praticiens*, Issy-les-Moulineaux 2019, s. 173–174, nb 343. Co do regulacji art. L. 420-2 ust. 2 francuskiego Kodeksu handlowego zob. też szerzej A.K. Silue, *L'abus d'un état de dépendance*, Lille 2017/2018, s. 35 i n. oraz s. 50–52.

⁵¹ Zob. O. Deshayes, T. Genicon, Y.-M. Laithier, *Réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations. Commentaire article par article*, Paris 2016, s. 223–224; M. Fabre-Magnan, *Droit des obligations. Tome 1, Contrat et engagement unilatéral*, Paris 2016, s. 409; F. Ancel, B. Fauvarque-Cosson, J. Gest, *Aux sources de la réforme du droit des contrats*, Paris 2017, s. 127, nr 24.23; A.-S. Choné-Grimaldi, L. Mauger-Vielpeau, [w:] *La réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations*, red. T. Douville, Issy-les-Moulineaux 2018, s. 97; G. Chantepie, M. Latina, *La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2018, s. 295, nb 340; F. Ancel, B. Fauvarque-Cosson, *Le nouveau droit des contrats. Guide bilingue à l'usage des praticiens*, Issy-les-Moulineaux 2019, s. 172–173, nb 343; B. Fages, *Droit des obligations*, Paris 2019, nb 122, s. 122.

⁵² M. Fabre-Magnan, *Droit des obligations. Tome 1, Contrat et engagement unilatéral*, Paris 2016, s. 409.

istnienie stanu zależności poszkodowanego nie zostało uzależnione jedynie od jego sytuacji gospodarczej i nie musi mieć charakteru ekonomicznego, tuż po wejściu w życie przepisu postulowano, aby był on rozumiany jako „stan zależności w ogólności” (*de dépendance de façon generale*)⁵³, co przykładowo miało uwzględniać określoną „słabość” („podatność na presję”, „wrażliwość” – *vulnérabilité*) danego podmiotu⁵⁴ lub wynikać z jego stanu emocjonalnego⁵⁵.

W doktrynie francuskiej wskazuje się obecnie, że „stan zależności” może mieć zarówno charakter prawny (np. w relacji między pracodawcą a pracownikiem, wykonawcą a podwykonawcą, spółką matką a spółką córką)⁵⁶, technologiczny⁵⁷, jak też może wynikać z relacji rodzinnych i stąd mieć „charakter emocjonalny”⁵⁸, w tym „psychologiczny”⁵⁹. Zauważa się jednak, że stan depresji zwykle nie będzie stwarzał takiego stanu zależności, aby statuować przymus w rozumieniu art. 1143 CC⁶⁰.

W kontekście powyższych rozważań nie dziwi, że w doktrynie francuskiej wskazuje się, iż nie jest możliwe stworzenie wyczerpującej listy przypadków istnienia stanu zależności⁶¹, choć jednocześnie często spełnienie tej przesłanki wiąże się z istnieniem przestępstw określonych w prawie karnym, polegających na wyzyskaniu sytuacji słabszego, lichwie, oszustwie, nadużyciu zaufania lub wykorzystaniu niedoświadczenia osoby małoletniej itd.⁶².

W założeniach reformy oraz uzasadnieniu Ordonansu Nr 2016-131 podkreślano również dążenie ustawodawcy, aby przez wprowadzenie do kodeksu cywilnego konstrukcji „nadużycia

⁵³ M. Fabre-Magnan, *Droit des obligations. Tome 1, Contrat et engagement unilatéral*, Paris 2016, s. 409.

⁵⁴ A.-S. Choné-Grimaldi, L. Mauger-Vielpeau, [w:] *La réforme du droit des contrats*, red. T. Douville, Issy-les-Moulineaux 2016, s. 94. Autorki złądziły jednak swoje stanowisko w kolejnym wydaniu tego opracowania ze względu na zmianę stanu prawnego polegającego na doprecyzowaniu treści art. 1143 CC (zob. uwagi w pkt II.1.1 opracowania) – por. A.-S. Choné-Grimaldi, L. Mauger-Vielpeau, [w:] *La réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations*, red. T. Douville, Issy-les-Moulineaux 2018, s. 98.

⁵⁵ Zob. G. Chantepie, M. Latina, *La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2018, s. 295, nb 340. Tak też B. Häcker, *La Troisième Jeunesse du Code Civil: A German Lawyer Looks at the Reform of French Contract Law*, [w:] *The Code Napoléon Rewritten. French Contract Law after the 2016 Reforms*, red. J. Cartwright, S. Whittaker, Oxford 2017, s. 404.

⁵⁶ Por. M. Fabre-Magnan, *Droit des obligations. Tome 1, Contrat et engagement unilatéral*, Paris 2016, s. 410, która wskazuje, że zazwyczaj zależność prawna będzie w takich przypadkach połączona z zależnością ekonomiczną. Na „prawne źródła” stanu zależności wskazuje również B. Fages, *Droit des obligations*, Paris 2019, nb 122, s. 122.

⁵⁷ B. Fages, *Droit des obligations*, Paris 2019, nb 122, s. 122.

⁵⁸ O. Deshayes, T. Genicon, Y.-M. Laithier, *Réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations. Commentaire article par article*, Paris 2016, s. 224; M. Fabre-Magnan, *Droit des obligations. Tome 1, Contrat et engagement unilatéral*, Paris 2016, s. 410; B. Häcker, *La Troisième Jeunesse du Code Civil: A German Lawyer Looks at the Reform of French Contract Law*, [w:] *The Code Napoléon Rewritten. French Contract Law after the 2016 Reforms*, red. J. Cartwright, S. Whittaker, Oxford 2017, s. 404. Podobnie G. Chantepie, M. Latina, *La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2018, s. 295, nb 340.

⁵⁹ B. Fages, *Droit des obligations*, Paris 2019, nb 122, s. 122.

⁶⁰ Por. B. Fages, *Droit des obligations*, Paris 2019, nb 122, s. 122, przypis 203 i tam wskazane orzeczenia sprzed wejścia w życie Ordonansu Nr 2016-131.

⁶¹ Tak A.-S. Choné-Grimaldi, L. Mauger-Vielpeau, [w:] *La réforme du droit des contrats*, red. T. Douville, Issy-les-Moulineaux 2016, s. 94.

⁶² Por. przykłady, które za orzecznictwem Izby Karnej Cour de Cassation podają A.-S. Choné-Grimaldi, L. Mauger-Vielpeau, [w:] *La réforme du droit des contrats*, red. T. Douville, Issy-les-Moulineaux 2016, s. 94-95.

stanu zależności”, wzmocnić ochronę „osób najsłabszych” (*les personnes faibles*)⁶³. Stąd w doktrynie francuskiej zauważa się, że możliwe jest zrównanie pojęcia „stan zależności” ze stanem „szczególnej słabości” danej strony umowy (zastrzegając jednak, że nie wszystkie osoby starsze lub niepełnosprawne będą w takim „stanie zależności”, natomiast choroba i wiek mogą niewątpliwie wpływać na jego istnienie)⁶⁴.

Ponieważ teoretycznie wprowadzenie art. 1143 CC do francuskiego kodeksu cywilnego miało chronić osoby słabsze w ich relacjach z przedsiębiorcami, a nie jedynie samych przedsiębiorców, to w doktrynie francuskiej zaprezentowany został także pogląd, że na „stan zależności” – nawet jeżeli miałby on w danej sytuacji wynikać z przyczyn ekonomicznych – mogą powołać się w zasadzie jedynie „nieprofesjonaliści” niebędący przedsiębiorcami, gdyż ci ostatni nie będą nigdy w praktyce spełniali przesłanki „uzależnienia ekonomicznego” od innego podmiotu⁶⁵. W doktrynie spotkać można również stanowisko idące zupełnie w przeciwnym kierunku, w którym wskazuje się, że przepis ten będzie wykorzystywany w wielu sporach sądowych właśnie przez „duże przedsiębiorstwa”⁶⁶. Gdzieś pośrodku między tymi poglądami można zakwalifikować opinię, że okoliczność, iż strona umowy jest związana ze swoim partnerem klauzulą wyłączności handlowej, nie przesądza automatycznie o istnieniu stanu zależności (choć powinno stanowić element oceny sędziowskiej tego, czy doszło do wyzysku)⁶⁷.

Za kwestię, która wymagać będzie rozstrzygnięcia przez orzecznictwo, uznaje się to, jakie znaczenie powinna mieć okoliczność, że wyzyskanemu można przypisać odpowiedzialność za znalezienie się w stanie zależności (*l'imputabilité de la dépendance*). Osoba, która wykorzystwała sytuację swego kontrahenta, może bowiem twierdzić, że nie odpowiada za znalezienie się przez niego w stanie zależności, gdyż to on sam ponosi za to odpowiedzialność (np. wadliwie zaaprobował klauzulę wyłączności, źle dobrał portfolio swoich klientów, itd.)⁶⁸. W doktrynie francuskiej rozważa się stąd, czy dla wykazania istnienia stanu zależności ekonomicznej konieczne jest także potencjalne wykazanie przez wyzyskanego braku alternatywnych rozwiązań, które były dla niego w danej sytuacji dostępne⁶⁹.

⁶³ G. Chantepie, M. Latina, *La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2018, s. 294, nb 340.

⁶⁴ G. Chantepie, M. Latina, *La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2018, s. 295, nb 340.

⁶⁵ A.-S. Choné-Grimaldi, L. Mauger-Vielpeau, [w:] *La réforme du droit des contrats*, red. T. Douville, Issy-les-Moulineaux 2016, s. 95. Pogląd ten został pominięty w kolejnym wydaniu tego opracowania – por. A.-S. Choné-Grimaldi, L. Mauger-Vielpeau, [w:] *La réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations*, red. T. Douville, Issy-les-Moulineaux 2018, s. 98. Pogląd ten odrzucają również O. Deshayes, T. Genicon, Y.-M. Laithier, *Réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations. Commentaire article par article*, Paris 2016, s. 222.

⁶⁶ B. Fages, *Droit des obligations*, Paris 2019, nb 122, s. 122–123.

⁶⁷ A.-S. Choné-Grimaldi, L. Mauger-Vielpeau, [w:] *La réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations*, red. T. Douville, Issy-les-Moulineaux 2018, s. 98.

⁶⁸ A.-S. Choné-Grimaldi, L. Mauger-Vielpeau, [w:] *La réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations*, red. T. Douville, Issy-les-Moulineaux 2018, s. 99.

⁶⁹ A.-S. Choné-Grimaldi, L. Mauger-Vielpeau, [w:] *La réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations*, red. T. Douville, Issy-les-Moulineaux 2018, s. 98.

2.2. Wykorzystanie stanu zależności przez drugą stronę umowy

W doktrynie francuskiej przyjmuje się, że przy zastosowaniu art. 1143 CC stan zależności danego podmiotu nie powinien być analizowany tylko w świetle „jego własnej osoby”, ale też w związku z jego relacją względem kontrahenta mogącego być wyzyskującym⁷⁰. Tak jak wcześniej wskazano (por. pkt II.1.1 opracowania), świadczy o tym wyraźnie dookreślenie na mocy ustawy Nr 2018-287 treści tego przepisu poprzez wskazanie, że stan zależności musi istnieć w relacji między stronami umowy, a nie między określoną stroną takiej umowy a osobą trzecią⁷¹. Miało to wprost prowadzić do zawężenia zakresu zastosowania omawianego przepisu⁷².

Osobą wykorzystującą stan zależności („wyzyskującym”) może być więc tylko strona umowy, a nie osoba trzecia w stosunku do powstałego zobowiązania⁷³. W tym zakresie w doktrynie francuskiej przywołuje się zwłaszcza to, że na etapie prac nad ordonansem we francuskim Senacie starano się zawęzić zaproponowaną treść przepisu, argumentując, że jego zbyt szerokie brzmienie może umożliwiać „uwalnianie” się od umów przez wszystkie osoby, które są starsze lub niepełnosprawne, a nie mają ustanowionego przedstawiciela ustawowego (np. opiekuna lub kuratora)⁷⁴. Ta kontrowersyjność pierwotnej wersji projektu przepisu sprawiła zresztą, że „pochłonał” on „większość uzasadnienia” Ordonansu Nr 2016-131 w zakresie, w jakim odnosiło się ono do przepisów dotyczących przymusu (groźby)⁷⁵.

Z literalnego brzmienia art. 1143 CC wynika, że samo zaistnienie stanu zależności umożliwia powołanie się na ten przepis tylko pod warunkiem, iż istnieje nadużycie (wyzyskanie, wykorzystanie – *abus*) takiego stanu zależności przez podmiot będący wyzyskującym⁷⁶.

⁷⁰ Tak G. Chantepie, M. Latina, *La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2018, s. 296, nb 340

⁷¹ M. Latina, *Contrat: généralités*, [w:] *Répertoire Civil Dalloz* (publikacja wymiennokartkowa, stan na maj 2017 r. zaktualizowany w wersji elektronicznej o ustawę Nr 2018-287), nb 62; F. Ancel, B. Fauvarque-Cosson, *Le nouveau droit des contrats. Guide bilingue à l'usage des praticiens*, Issy-les-Moulineaux 2019, s. 175, nb 343; B. Fages, *Droit des obligations*, Paris 2019, nb 122, s. 122.

⁷² G. Chantepie, M. Latina, *La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2018, s. 295-296, nb 340.

⁷³ A.-S. Choné-Grimaldi, L. Mauger-Vielpeau, [w:] *La réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations*, red. T. Douville, Issy-les-Moulineaux 2018, s. 98 i 99. W tym też kierunku B. Fages, *Droit des obligations*, Paris 2019, nb 122, s. 122.

⁷⁴ Przebieg prac we francuskim Senacie referują F. Ancel oraz B. Fauvarque-Cosson (*Le nouveau droit des contrats. Guide bilingue à l'usage des praticiens*, Issy-les-Moulineaux 2019, s. 174-175, nb 343). Zob. też G. Chantepie, M. Latina, *La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2018, s. 295, nb 340.

⁷⁵ Na „nieproporcjonalną dyskusję” nad tym przepisem w stosunku do innych odnoszących się do przymusu (groźby) zwraca zwłaszcza uwagę C. Kennefick, *Violence in the Reformed Napoleonic Code: the Surprising Survival of Third Parties*, [w:] *The Code Napoléon Rewritten. French Contract Law after the 2016 Reforms*, red. J. Cartwright, S. Whittaker, Oxford 2017, s. 109, przypis 3 oraz s. 113, przypis 12.

⁷⁶ O. Deshayes, T. Genicon, Y.-M. Laithier, *Réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations. Commentaire article par article*, Paris 2016, s. 225; G. Chantepie, M. Latina, *La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2018, s. 296, nb 341; A.-S. Choné-Grimaldi, L. Mauger-Vielpeau, [w:] *La réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations*, red. T. Douville, Issy-les-Moulineaux 2018, s. 99; F. Ancel, B. Fauvarque-Cosson, *Le nouveau droit des contrats. Guide bilingue à l'usage des praticiens*, Issy-les-Moulineaux 2019, s. 172-173, nb 343.

Nadużycia stanu zależności nie należy mylić z samym faktem czerpania znaczącej korzyści z umowy zawartej z inną osobą⁷⁷. Pojawienie się stanu zależności określonego podmiotu względem innego nie jest też wystarczające, aby zastosować art. 1143 CC – do tego wymagane jest wykorzystanie tego stanu przez taką osobę⁷⁸. Jak się bowiem wskazuje w doktrynie francuskiej, nie wszyscy, którzy wchodzą w relacje prawne z osobami słabszymi, są od razu z założenia potencjalnie nieuczciwi⁷⁹. Dla możliwości zastosowania art. 1143 CC wymagana jest więc świadomość wyzyskania sytuacji drugiej strony umowy⁸⁰.

3. Przesłanka obiektywna

Wyzyskujący musi w wyniku nadużycia swojej pozycji uzyskać z zawartego kontraktu **ewidentnie nadmierną korzyść**⁸¹. W uzasadnieniu Ordonansu Nr 2016-131 wskazano, że taką przesłankę wprowadzono w celu odpowiedzi na obawy przedsiębiorców przez nadużywanie instytucji wyzysku przez ich kontrahentów oraz chęć ustawodawcy większego zobiektywizowania tej instytucji⁸². Na tle pierwotnego brzmienia przepisu obawiano się nawet, że stanie się on „narzędziem szantażu” względem przedsiębiorców⁸³. Stąd na etapie końcowych prac nad art. 1143 CC pojawiła się w nim przesłanka uzyskania przez „wyzyskującego” ewidentnie nadmiernej korzyści, co zapewne miało jeszcze bardziej ograniczać zastosowanie omawianego przepisu⁸⁴. Dodanie takiej przesłanki do pierwotnej wersji art. 1143 CC miało

⁷⁷ O. Deshayes, T. Genicon, Y.-M. Laithier, *Réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations. Commentaire article par article*, Paris 2016, s. 225.

⁷⁸ O. Deshayes, T. Genicon, Y.-M. Laithier, *Réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations. Commentaire article par article*, Paris 2016, s. 225; G. Chantepie, M. Latina, *La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2018, s. 296, nb 341.

⁷⁹ Zauważają to G. Chantepie, M. Latina, *La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2018, s. 296, nb 341 („[...] tous ceux qui contractent des personnes fragiles ne sont pas nécessairement malhonnêtes”).

⁸⁰ Tak O. Deshayes, T. Genicon, Y.-M. Laithier, *Réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations. Commentaire article par article*, Paris 2016, s. 225. W odmiennym kierunku zmierza B. Häcker, *La Troisième Jeunesse du Code Civil: A German Lawyer Looks at the Reform of French Contract Law*, [w:] *The Code Napoléon Rewritten. French Contract Law after the 2016 Reforms*, red. J. Cartwright, S. Whittaker, Oxford 2017, s. 403, której zdaniem do zastosowania art. 1143 CC nie jest konieczne zaistnienie świadomości faktu wyzyskania sytuacji kontrahenta po stronie podmiotu wyzyskującego.

⁸¹ Por. szerzej co do tego pojęcia H. Barbier, *La violence par abus de dépendance*, JCP („Semaine juridique – Edition Générale”) 2016, nr 15, s. 724; F. Ancel, B. Fauvarque-Cosson, *Le nouveau droit des contrats. Guide bilingue à l'usage des praticiens*, Issy-les-Moulineaux 2019, s. 176, nb 344.

⁸² Co do wątpliwości zgłaszanych w tym zakresie przez francuskie koła przemysłowe por. F. Ancel, B. Fauvarque-Cosson, *Le nouveau droit des contrats. Guide bilingue à l'usage des praticiens*, Issy-les-Moulineaux 2019, s. 176, nb 344. Zob. też O. Deshayes, T. Genicon, Y.-M. Laithier, *Réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations. Commentaire article par article*, Paris 2016, s. 218.

⁸³ „[...] un instrument de chantage” – tak O. Deshayes, T. Genicon, Y.-M. Laithier, *Réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations. Commentaire article par article*, Paris 2016, s. 218.

⁸⁴ Por. O. Deshayes, T. Genicon, Y.-M. Laithier, *Réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations. Commentaire article par article*, Paris 2016, s. 218; F. Ancel, B. Fauvarque-Cosson, *Le nouveau droit des contrats. Guide bilingue à l'usage des praticiens*, Issy-les-Moulineaux 2019, s. 176, nb 344.

więc prowadzić do **zobiektywizowania przesłanek** zastosowania wyzysku⁸⁵. Jak podkreśla się jednak w doktrynie, obiektywizacja taka jest mimo wszystko limitowana, gdyż oceny, kiedy korzyść jest ewidentnie nadmierna, dokonuje każdorazowo odpowiedni sąd⁸⁶.

Korzyść, którą uzyskuje dana strona umowy, musi być ewidentnie wygórowana. Celem takiego określenia tej przesłanki wyzysku była chęć uniknięcia przez ustawodawcę francuskiego możliwości podważania zobowiązań jedynie z powodu zwykłego wygórowania jednego ze świadczeń stron⁸⁷. Celowo nie wskazał on też przy tym, że nadmierna korzyść musi mieć charakter zysku w znaczeniu ekonomicznym⁸⁸.

Ustawodawca francuski zrezygnował (w odróżnieniu od rzymskiej konstrukcji *laesio enormis* oraz przewidzianej w art. 1674-1685 CC konstrukcji pokrzywdzenia – *lésion*) ze sztywnego ujęcia proporcji, której przekroczenie byłoby uznawane *ex lege* jako ewidentne (rażące), i przyjął w tym zakresie koncepcję bardziej elastyczną (poprzestając na wykorzystaniu niedookreślonego zwrotu „ewidentnie nadmiernych korzyści”).

Stosunku wzajemnych korzyści oraz istniejącego na tym tle ewidentnego wygórowania dokonuje każdorazowo sędzia oceniający *ad casu* daną sprawę na podstawie całokształtu jej okoliczności⁸⁹. Musi on samodzielnie ocenić, kiedy taka ewidentnie nadmierna korzyść występuje i wpływa na nieważność danej czynności prawnej.

Ewidentnie nadmierna korzyść musi istnieć w momencie zawarcia umowy. Późniejsze zmiany wartości świadczeń wpływają na ewentualne zastosowanie klauzuli *rebus sic stantibus* (jej francuskim odpowiednikiem jest koncepcja *l'imprévision*)⁹⁰.

⁸⁵ G. Chantepie, M. Latina, *La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2018, s. 296, nb 341.

⁸⁶ G. Chantepie, M. Latina, *La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2018, s. 296, nb 341: „L'objectivation est toutefois limitée, l'appréciation du caractère manifestement excessif reposant sur les épaules du juge”.

⁸⁷ A.-S. Choné-Grimaldi, L. Mauger-Vielpeau, [w:] *La réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations*, red. T. Douville, Issy-les-Moulineaux 2018, s. 99.

⁸⁸ G. Chantepie, M. Latina, *La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2018, s. 296, nb 341. Por. też przykłady, które podają O. Deshayes, T. Genicon, Y.-M. Laithier, *Réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations. Commentaire article par article*, Paris 2016, s. 227-228.

⁸⁹ A.-S. Choné-Grimaldi, L. Mauger-Vielpeau, [w:] *La réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations*, red. T. Douville, Issy-les-Moulineaux 2018, s. 99; F. Ancel, B. Fauvarque-Cosson, *Le nouveau droit des contrats. Guide bilingue à l'usage des praticiens*, Issy-les-Moulineaux 2019, s. 120, nb 216.

⁹⁰ W chwili obecnej instytucja ta uregulowana jest w nowym art. 1195 CC – por. szerzej w tym zakresie A. Pietrancosta, *Introduction of the hardship doctrine (“théorie de l'imprévision”) into French contract law: A mere revolution on the books?*, „Revue trimestrielle de droit financier” 2016, nr 3 (Colloque), s. 1-8.

4. Warunki dochodzenia ochrony przez stronę wyzyskaną w zakresie objętym art. 1143 CC

Artykuł 1143 CC ma zastosowanie do wszystkich umów w rozumieniu art. 1101 CC⁹¹ zawartych 1 października 2016 r. (data wejścia w życie Ordonansu Nr 2016-131) lub po tej dacie, ale przy jego wykładni od tej chwili należy uwzględnić zmianę normatywną, której celem było ukształtowanie interpretacji przepisu („zmianę interpretacyjną”), jaka została do art. 1143 CC wprowadzona przez art. 16 ustawy nr 2018-287 (por. powyżej pkt II.1.1. opracowania)⁹².

Zgodnie z art. 1144 CC roszczenie o uznanie umowy za nieważną na drodze sądowej wygasa w przypadku przymusu **rok od chwili, w której przymus ten ustał**⁹³.

Skutkiem zaistnienia przymusu (wyzysku) jest **nieważność względna czynności prawnej** (por. uwagi poniżej w pkt II.5 opracowania), zaś „impuls” do badania wyzysku powinien pochodzić od wyzyskanego. Musi więc on chcieć doprowadzić do podważenia takiej umowy⁹⁴. Stąd też ciężar dowodu spełnienia poszczególnych przesłanek wyzysku spoczywa na osobie, która się na ich zaistnienie powołuje, a więc na wyzyskanym. W doktrynie wskazuje się, że zapewne w praktyce sędziowie – przy określaniu tego, iż do nadużycia stanu zależności rzeczywiście doszło – będą opierać się na domniemaniu faktycznym wywodzącym się z faktu uzyskania przez jedną ze stron umowy ewidentnie nadmiernej korzyści⁹⁵. Wówczas zaistnienie przesłanek subiektywnych (i to po stronie zarówno wyzyskanego, jak i wyzyskującego) stanie się przedmiotem domniemania faktycznego (choć nie prawnego) w sytuacjach powołania się na instytucję z art. 1143 CC w umowach o szczególnie dużej (ewidentnej) dysproporcji wzajemnych świadczeń stron.

5. Sankcje związane ze stwierdzeniem zaistnienia przesłanek objętych art. 1143 CC

Sankcją związaną ze stwierdzeniem przymusu (wyzysku) nie jest zmniejszenie świadczenia wyzyskanego lub zwiększenie świadczenia drugiej strony umowy, lecz **stwierdzenie jej**

⁹¹ Okoliczność tę podkreślają zwłaszcza O. Deshayes, T. Genicon, Y.-M. Laithier, *Réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations. Commentaire article par article*, Paris 2016, s. 222.

⁹² Por. G. Chantepie, M. Latina, *La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2018, s. 294, nb 339 przypis 2 oraz F. Ancel, B. Fauvarque-Cosson, *Le nouveau droit des contrats. Guide bilingue à l'usage des praticiens*, Issy-les-Moulineaux 2019, s. 64, nb 91.

⁹³ Artykuł ten stanowi, że: *Le délai de l'action en nullité ne court, en cas d'erreur ou de dol, que du jour où ils ont été découverts et, en cas de violence, que du jour où elle a cessé.*

⁹⁴ B. Häcker, *La Troisième Jeunesse du Code Civil: A German Lawyer Looks at the Reform of French Contract Law*, [w:] *The Code Napoléon Rewritten. French Contract Law after the 2016 Reforms*, red. J. Cartwright, S. Whittaker, Oxford 2017, s. 404.

⁹⁵ Tak A.-S. Choné-Grimaldi, L. Mauger-Vielpeau, [w:] *La réforme du droit des contrats*, red. T. Douville, Issy-les-Moulineaux 2016, s. 96. Autorki wskazały jednak w nowym wydaniu swojego opracowania, że żałować można, iż ustawodawca kwestii tej wyraźnie nie dookreślił w treści przepisu – por. A.-S. Choné-Grimaldi, L. Mauger-Vielpeau, [w:] *La réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations*, red. T. Douville, Issy-les-Moulineaux 2018, s. 99.

nieważności⁹⁶. Wynika to stąd, że wyzysk w świetle prawa francuskiego utożsamiany jest z przymusem (groźbą) w świetle przepisów o wadach oświadczenia woli (por. pkt II.1.2. opracowania) i z tego względu należy go łączyć z taką samą sankcją, jaka odnosi się w ogólności do wad oświadczenia woli – **sankcją nieważności względnej** (*la nullité relative* – art. 1131 CC)⁹⁷.

Warto też wskazać, że ustawodawca francuski odrzucił propozycję zawartą w projekcie grupy roboczej pod kierunkiem F. Terré, aby w sytuacjach nadużycia stanu zależności sąd mógł orzekać co do „dostosowania” sytuacji kontraktowej między stronami, a więc mógł skorygować umowę i „uratować jej istnienie”⁹⁸. *De lege lata* w prawie francuskim sąd nie może więc dowolnie modyfikować zawartej między stronami umowy, lecz jedynie stwierdzić jej nieważność⁹⁹. W związku z przyjętym brzmieniem regulacji zauważono nawet w doktrynie francuskiej, że w efekcie sędzia staje się w takim przypadku „wrogiem nr 1 umowy”¹⁰⁰. W praktyce mogą więc powstać sytuacje, w których dana strona umowy nie zdecyduje się podejmować kroków prawnych względem jej postanowień, bojąc się stwierdzenia nieważności umowy niejako „wbrew swojej woli”¹⁰¹.

Nieważność ma skutki *ex tunc*, a więc zawarta umowa staje się nieważna od samego początku. Zastosowanie sankcji nieważności nie ogranicza możliwości żądania przez wyzyskanego względem wyzyskującego naprawienia szkody lub zapłaty odsetek od spełnionego świadczenia (*dommages et intérêts*)¹⁰². Skutkiem zaistnienia sytuacji opisanej w art. 1143 CC mogą być więc zwłaszcza roszczenia odszkodowawcze wyzyskanego w stosunku do wyzyskującego oparte na zasadach ogólnych (w tym przepisach prawa deliktów)¹⁰³.

Podkreślić należy również, że jeżeli w danym przypadku oprócz spełnienia przesłanek z art. 1143 CC zaistniał rzeczywisty przymus (groźba) lub wystąpiła inna wada oświadczenia

⁹⁶ A.-S. Choné-Grimaldi, L. Mauger-Vielpeau, [w:] *La réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations*, red. T. Douville, Issy-les-Moulineaux 2018, s. 99. Por. też O. Deshayes, T. Genicon, Y.-M. Laithier, *Réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations. Commentaire article par article*, Paris 2016, s. 228.

⁹⁷ O. Deshayes, T. Genicon, Y.-M. Laithier, *Réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations. Commentaire article par article*, Paris 2016, s. 228; G. Chantepie, M. Latina, *La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2018, s. 297, nb 343; A.-S. Choné-Grimaldi, L. Mauger-Vielpeau, [w:] *La réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations*, red. T. Douville, Issy-les-Moulineaux 2018, s. 99.

⁹⁸ Zob. G. Chantepie, M. Latina, *La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2018, s. 297, nb 343. Autorki te krytykują zresztą nieprzyjęcie we francuskim CC opisywanego rozwiązania.

⁹⁹ O. Deshayes, T. Genicon, Y.-M. Laithier, *Réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations. Commentaire article par article*, Paris 2016, s. 228; G. Chantepie, M. Latina, *La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2018, s. 297, nb 343.

¹⁰⁰ Woryginalne „l'ennemi contractuel numéro 1” – tak Denis Mazeaud cytowany przez: G. Chantepie, M. Latina, *La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2018, s. 297, nb 342.

¹⁰¹ Tak przyjęły w pierwszym wydaniu swojego opracowania: G. Chantepie, M. Latina, *La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2016, s. 282–283, nb 343.

¹⁰² O. Deshayes, T. Genicon, Y.-M. Laithier, *Réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations. Commentaire article par article*, Paris 2016, s. 228; G. Chantepie, M. Latina, *La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2018, s. 297, nb 343.

¹⁰³ O. Deshayes, T. Genicon, Y.-M. Laithier, *Réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations. Commentaire article par article*, Paris 2016, s. 228.

woli uniemożliwiająca danej stronie wyrażenie woli w sposób prawidłowy, to dana sytuacja będzie oceniana właśnie na podstawie przepisu odnoszącego się do takich właśnie wad (co także będzie rodziło skutek w postaci nieważności umowy)¹⁰⁴.

6. Inne konstrukcje prawne zbliżone do wyzysku

6.1. Pokrzywdzenie (*lésion*)

Przed reformą francuskiego kodeksu cywilnego z 2016 r. dawny art. 1118 CC stanowił, że pokrzywdzenie (*la lésion*) „unieważniało wyrażenie woli”¹⁰⁵ tylko „w wypadku szczególnych umów i w odniesieniu do szczególnych osób”, na które wskazywał odrębny rozdział ustawy (por. uwagi poniżej)¹⁰⁶. Po wejściu w życie Ordonansu Nr 2016-131 obecnie odpowiednikiem tego przepisu jest art. 1168 CC¹⁰⁷, zgodnie z którym w umowach wzajemnych brak równowagi świadczeń stron (*le défaut d'équivalence des prestations*) nie jest przyczyną nieważności umowy, chyba że ustawa stanowi inaczej¹⁰⁸.

Zarówno dawny art. 1118 CC (odsyłając do „odrębnego rozdziału ustawy”), jak i art. 1168 CC (odsyłając do „odmiennego uregulowania ustawy”) odnoszą się przede wszystkim do uregulowanej od samego początku obowiązywania francuskiego CC instytucji tzw. pokrzywdzenia (*lésion*). Uregulowana jest ona w księdze III francuskiego CC zatytułowanej „O różnych sposobach nabywania własności” (*Des différentes manières dont on acquiert la propriété*), w jej tytule VI – „O umowie sprzedaży” (*De la vente*), rozdziale VI zatytułowanym „O nieważności i rozwiązaniu umowy sprzedaży” (*De la nullité et de la résolution de la vente*), jego sekcji 2 – „O uchyleniu umowy sprzedaży z powodu pokrzywdzenia” (*De la rescision de la vente pour cause de lésion* – art. 1674–1685 CC). W regulacji tej dostrzec można wprost bardzo silny wpływ rzymskiego *laesio enormis* (co zresztą wynika z faktu, że znajdowała ona wprost zastosowanie na części terytorium Francji, na którym obowiązywało prawo rzymskie przed wejściem w życie francuskiego CC)¹⁰⁹.

¹⁰⁴ A.-S. Choné-Grimaldi, L. Mauger-Vielpeau, [w:] *La réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations*, red. T. Douville, Issy-les-Moulineaux 2018, s. 99.

¹⁰⁵ W okresie tworzenia francuskiego CC pojęcie czynności prawnej, będącej tworem pandektystyki, nie było jeszcze szerzej rozpowszechnione. Z tego względu ustawodawca francuski posługiwał się sformułowaniami odnoszącymi się do „unieważnienia” aktów wyrażanej woli, a nie – będących ich skutkiem – czynności prawnych.

¹⁰⁶ Przepis ten stanowił w oryginale: *La lésion ne vicie les conventions que dans certains contrats ou à l'égard de certaines personnes, ainsi qu'il sera expliqué en la même section.*

¹⁰⁷ Przepis ten stanowi w oryginale: *Dans les contrats synallagmatiques, le défaut d'équivalence des prestations n'est pas une cause de nullité du contrat, à moins que la loi n'en dispose autrement.*

¹⁰⁸ Co do tej regulacji po zmianie francuskiego CC zob. szerzej Ch. Larroumet, S. Bros, *Traité de droit civil. Tome 3. Les obligations. Le contrat*, Paris 2016, s. 389–390, nb 408.

¹⁰⁹ Co do rozwoju historycznego tej instytucji w prawie francuskim przed wejściem w życie kodeksu cywilnego por. M. Planiol, G. Ripert, J. Boulanger, *Traité de Droit Civil d'après le traité de Planiol. Tome III. Suretés réelles – publicité foncière – contrats civils – principaux contrats*, Paris 1958, s. 515, nb 1546; A. Bénabent, *Droit des contrats spéciaux civils et commerciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 53, nb 40 oraz J. Raynard, J.-B. Seube,

Zgodnie z art. 1674 CC: „Jeżeli sprzedawca został pokrzywdzony (*a été lésé*) w wysokości większej niż siedem dwunastych ceny nieruchomości, ma prawo żądać uchylenia (*la rescision*) umowy sprzedaży, nawet jeżeli wyraźnie zrzekł się w umowie możliwości żądania uchylenia umowy oraz oświadczył, że darowuje [kupującemu] nadwyżkę (*la plus-value*) [ceny]”¹¹⁰. Przepis ten uzupełniają art. 1675–1685 CC.

W odróżnieniu od regulacji art. 1143 CC prawną podstawą zastosowania instytucji pokrzywdzenia jest tylko przesłanka obiektywna¹¹¹. Ustawodawca francuski nie uzależnia powołania się na *lésion* od jakichkolwiek przesłanek o charakterze subiektywnym. Jest to również wyraźne nawiązanie do rzymskiej instytucji *laesio enormis*.

Przez uchylenie się od skutków umowy na skutek wystąpienia pokrzywdzenia rozumie się **stwierdzenie przez sąd jej nieważności** z wszystkimi wynikającymi stąd skutkami, a więc skutkiem *ex tunc* i obowiązkiem zwrotu świadczeń przez obie strony umowy (por. uwagi poniżej)¹¹².

Sprzedawca nie może zrzec się uprawnienia do powołania się na uchylenie umowy „nacechowanej pokrzywdzeniem”. Klauzula tego typu zawarta w umowie będzie więc nieskuteczna¹¹³. Za tym ostatnim rozwiązaniem przemawia przede wszystkim odwołanie do porządku publicznego (*l'ordre public*)¹¹⁴, tak aby postanowienia kodeksu nie stały się „martwą literą” przez każdorazową możliwość wyłączenia zastosowania opisywanej instytucji w obrocie¹¹⁵. Niemniej jednak w orzecznictwie dopuszcza się pod pewnymi warunkami zrzeczenie się uprawnienia powołania na pokrzywdzenie już po zawarciu umowy i nabyciu przez sprzedawcę świadomości, że takie uprawnienie mu przysługuje¹¹⁶.

Droit des contrats spéciaux, Paris 2019, s. 140, nb 138. W literaturze polskiej zagadnienie to przedstawił sześć lat temu L. Domański, *Zerwanie sprzedaży z powodu pokrzywdzenia*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1921, nr 21 i n. (publikacja dzielona na części).

¹¹⁰ W oryginalnej: *Si le vendeur a été lésé de plus de sept douzièmes dans le prix d'un immeuble, il a le droit de demander la rescision de la vente, quand même il aurait expressément renoncé dans le contrat à la faculté de demander cette rescision, et qu'il aurait déclaré donner la plus-value.*

¹¹¹ Por. F. Collart-Dutilleul, *Vente. Nullité et résolution. Rescision pour cause de lésion*, [w:] *Juris-Classeur Périodique. Notarial répertoire* (publikacja wymiennokartkowa, stan na 30 października 2019 r.), nb 7, s. 5.

¹¹² M. Planiol, G. Ripert, J. Boulanger, *Traité de Droit Civil d'après le traité de Planiol. Tome III. Suretés réelles – publicité foncière – contrats civils – principaux contrats*, Paris 1958, s. 519, nb 1558; M. de Juglart, *Leçons de droit civil. Tome III – deuxième volume, Principaux contrats: vente et échange*, Paris 1987, s. 167–168, pkt 887–888; A. Bénabent, *Droit des contrats spéciaux civils et commerciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 55, nb 44; J. Raynard, J.-B. Seube, *Droit des contrats spéciaux*, Paris 2019, s. 143, nb 140. Zob. też P. Malaurie, L. Aynès, P.-Y. Gautier, *Droit des contrats spéciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 176–177, nb 230.

¹¹³ A. Bénabent, *Droit des contrats spéciaux civils et commerciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 53, nb 40; P. Malaurie, L. Aynès, P.-Y. Gautier, *Droit des contrats spéciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 176, nb 229; F. Collart-Dutilleul, *Vente. Nullité et résolution. Rescision pour cause de lésion*, [w:] *Juris-Classeur Périodique. Notarial répertoire* (publikacja wymiennokartkowa, stan na 30 października 2019 r.), nb 66, s. 11.

¹¹⁴ A. Bénabent, *Droit des contrats spéciaux civils et commerciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 53, nb 40.

¹¹⁵ Por. P. Malaurie, L. Aynès, P.-Y. Gautier, *Droit des contrats spéciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 176, nb 229, którzy zauważają: *Cette disposition a pour but d'empêcher que la renonciation à la rescision ne devienne dans les ventes d'immeubles une clause de style qui ferait de la loi une lettre morte.*

¹¹⁶ Co do warunków skuteczności takiego „zrzeczenia się” por. szerzej P. Malaurie, L. Aynès, P.-Y. Gautier, *Droit des contrats spéciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 176, nb 229 oraz F. Collart-Dutilleul, *Vente. Nullité et résolution. Rescision pour cause de lésion*, [w:] *Juris-Classeur Périodique. Notarial répertoire* (publikacja wymiennokartkowa, stan na 30 października 2019 r.), nb 68–69, s. 11–12.

Sprzedawca może żądać **jedynie unieważnienia umowy**, a nie przykładowo podwyższenia ceny zapłaconej przez drugą stronę umowy¹¹⁷. Wyłączona jest też możliwość powołania się przez niego na nieważność umowy w drodze zarzutu¹¹⁸.

Roszczenie o uchylenie umowy przyznano **wyłącznie sprzedawcy** – kupujący nie może powołać się na instytucję pokrzywdzenia (por. wyraźną treść art. 1683 CC)¹¹⁹.

Tak jak wspomniano wcześniej w regulacji francuskiej można dostrzec bardzo silny wpływ prawa rzymskiego. Widoczne jest to m.in. w tym, że pokrzywdzenie musi wynosić co prawda nie połowę, ale co najmniej 7/12 ceny sprzedaży¹²⁰, ale odnosi się ono – tak jak w prawie rzymskim – **jedynie do sprzedaży nieruchomości** (obejmując zarazem wszystkie rodzaje sprzedawanych nieruchomości¹²¹). Instytucja ta dotyczy przy tym **tylko umowy sprzedaży**, a więc nie obejmuje innych umów polegających na wymianie świadczeń (np. wniesienia aportu do spółki, leasingu czy darowizny z zastrzeżonym dodatkowym świadczeniem drugiej strony umowy)¹²². Nie dotyczy też tzw. umów losowych¹²³.

Wyłączona jest również możliwość powoływania się na instytucję pokrzywdzenia w sytuacji, gdy do nabycia nieruchomości doszło za zezwoleniem sądu (tzw. *les ventes par autorité de justice* – por. art. 1684 CC). Dotyczy to przykładowo sprzedaży licytacyjnej albo sytuacji, gdy za zezwoleniem sądu następuje zbycie nieruchomości pupila przez jego opiekuna¹²⁴. Ist-

¹¹⁷ A. Bénabent, *Droit des contrats spéciaux civils et commerciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 55, nb 44, przypis 135.

¹¹⁸ F. Terré, P. Simler, Y. Lequette, *Droit civil. Les obligations*, Paris 2002, s. 318–319, nb 317.

¹¹⁹ W oryginale: *La rescision pour lésion n'a pas lieu en faveur de l'acheteur*. Co do *ratio legis* tej regulacji por. M. Planiol, G. Ripert, J. Boulanger, *Traité de Droit Civil d'après le traité de Planiol. Tome III. Suretés réelles – publicité foncière – contrats civils – principaux contrats*, Paris 1958, s. 517, nb 1554 oraz M. de Juglart, *Leçons de droit civil. Tome III – deuxième volume, Principaux contrats: vente et échange*, Paris 1987, s. 162, pkt 881.

¹²⁰ Żądanie unieważnienia umowy jest więc dopuszczalne jedynie w sytuacji, gdy cena zakupu w danym przypadku wynosi mniej niż 5/12 rzeczywistej ceny danej nieruchomości.

¹²¹ A. Bénabent, *Droit des contrats spéciaux civils et commerciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 53, nb 41. Szczegółowo kwestię tę omawia F. Collart-Dutilleul, *Vente. Nullité et résolution. Rescision pour cause de lésion*, [w:] *Juris-Classeur Périodique. Notarial répertoire* (publikacja wymiennokartkowa, stan na 30 października 2019 r.), nb 17–22, s. 6, wskazując m.in. na problematykę konstrukcji budowanych na nieruchomości, nieruchomości przyszłej czy praw rzeczowych na nich (np. użytkowania).

¹²² P. Malaurie, L. Aynès, P.-Y. Gautier, *Droit des contrats spéciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 172, nb 224. Szczegółowo kwestię tę omawia F. Collart-Dutilleul, *Vente. Nullité et résolution. Rescision pour cause de lésion*, [w:] *Juris-Classeur Périodique. Notarial répertoire* (publikacja wymiennokartkowa, stan na 30 października 2019 r.), nb 10–16, s. 5–6, wskazując na rodzaje umów nieobjętych instytucją pokrzywdzenia.

¹²³ Por. M. de Juglart, *Leçons de droit civil. Tome III – deuxième volume, Principaux contrats: vente et échange*, Paris 1987, s. 163, pkt 882; F. Terré, P. Simler, Y. Lequette, *Droit civil. Les obligations*, Paris 2002, s. 316–318, nb 316; A. Bénabent, *Droit des contrats spéciaux civils et commerciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 53, nb 41; Ch. Larroumet, S. Bros, *Traité de droit civil. Tome 3. Les obligations. Le contrat*, Paris 2016, s. 401, nb 418; P. Malaurie, L. Aynès, P.-Y. Gautier, *Droit des contrats spéciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 172–173, nb 225; F. Collart-Dutilleul, *Vente. Nullité et résolution. Rescision pour cause de lésion*, [w:] *Juris-Classeur Périodique. Notarial répertoire* (publikacja wymiennokartkowa, stan na 30 października 2019 r.), nb 24–34, s. 6–7. Wyłączenie to w dawniejszej literaturze było przedmiotem kontrowersji – por. M. Planiol, G. Ripert, J. Boulanger, *Traité de Droit Civil d'après le traité de Planiol. Tome III. Suretés réelles – publicité foncière – contrats civils – principaux contrats*, Paris 1958, s. 516, nb 1549.

¹²⁴ A. Bénabent, *Droit des contrats spéciaux civils et commerciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 54, nb 41; P. Malaurie, L. Aynès, P.-Y. Gautier, *Droit des contrats spéciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 173, nb 226. Zob. też szeroko M. de Juglart, *Leçons de droit civil. Tome III – deuxième volume, Principaux contrats: vente et échange*, Paris 1987, s. 164, pkt 882 oraz F. Collart-Dutilleul, *Vente. Nullité et résolution. Rescision pour cause de lésion*, [w:]

nienie takiej „procedury sądowej” ma bowiem w odpowiedni sposób z założenia zapewniać sprzedawcy uzyskanie odpowiedniej („słusznej”) ceny¹²⁵.

Zgodnie z art. 1675 ust. 1 CC dla ustalenia, czy pokrzywdzenie przy sprzedaży nieruchomości przekracza 7/12 jej ceny, cena ta powinna podlegać oszacowaniu **według stanu i wartości z chwili sprzedaży**. Nie obejmuje więc nakładów (ulepszeń) na tę nieruchomość poczynionych później lub obniżenia się jej wartości (tzw. degradacji)¹²⁶. W wypadku gdy sprzedawca zobowiązał się jednostronnie do zbycia nieruchomości, cenę tę ustala się z chwili złożenia przez niego takiego oświadczenia (art. 1675 ust. 2 CC)¹²⁷. Obojętne jest więc wtedy, kiedy nastąpi zapłata ceny za taką nieruchomość.

Ustawodawca francuski – ze względu na wątpliwości podnoszone na etapie tworzenia omawianych przepisów oraz zaobserwowanej praktyki sądów francuskich w okresie Rewolucji Francuskiej – uznał, że dowód pokrzywdzenia musi zostać przeprowadzony na drodze sądowej tylko wtedy, gdy stwierdzone zdarzenia (*les faits articulés*) są wystarczająco prawdopodobne (*assez vraisemblables*) i wystarczająco poważne (*assez graves*), aby wynikało z nich domniemanie pokrzywdzenia (*présumer la lésion*) sprzedawcy (art. 1677 CC)¹²⁸. Dowód ten powinien zostać przeprowadzony poprzez opinię trzech biegłych powołanych każdorazowo przez sąd, chyba że strony zgodzą się samodzielnie na wyznaczenie takich trzech biegłych (por. art. 1678–1680 CC). Sędzia nie jest jednak związany oceną biegłych¹²⁹. Wszystkie te ograniczenia – określane niekiedy w doktrynie francuskiej jako „utrudnienia”¹³⁰ (będące odstępstwami od zasad ogólnych przewidzianych przez francuską procedurę cywilną) – zostały wprowadzone głównie w celu zmniejszenia liczby przypadków, w których sprzedawcy będą mogli powoływać się na pokrzywdzenie w celu uchylecia się od umowy¹³¹.

Sytuację wielości osób uprawnionych do uchylecia się od umowy sprzedaży (np. wielości sprzedawców lub spadkobierców sprzedawcy) określają przepisy ogólne o sprzedaży, do

---

Juris-Classeur Periodique. Notarial répertoire (publikacja wymiennokartkowa, stan na 30 października 2019 r.), nb 35–37, s. 7–8.

¹²⁵ P. Malaurie, L. Aynès, P.-Y. Gautier, *Droit des contrats spéciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 173, nb 226.

¹²⁶ A. Bénabent, *Droit des contrats spéciaux civils et commerciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 54, nb 42; P. Malaurie, L. Aynès, P.-Y. Gautier, *Droit des contrats spéciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 174, nb 227.

¹²⁷ Por. A. Bénabent, *Droit des contrats spéciaux civils et commerciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 54, nb 42.

¹²⁸ Co do tej regulacji zob. szerzej F. Collart-Dutilleul, *Vente. Nullité et résolution. Rescision pour cause de lésion*, [w:] *Juris-Classeur Periodique. Notarial répertoire* (publikacja wymiennokartkowa, stan na 30 października 2019 r.), nb 118–120, s. 17–18.

¹²⁹ M. de Juglart, *Leçons de droit civil. Tome III – deuxième volume, Principaux contrats: vente et échange*, Paris 1987, s. 167, pkt 886; A. Bénabent, *Droit des contrats spéciaux civils et commerciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 55, nb 43.

¹³⁰ Określane często jako „wielość utrudnień” (*multiplier les obstacles*) – tak A. Bénabent, *Droit des contrats spéciaux civils et commerciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 55, nb 43.

¹³¹ Por. A. Bénabent, *Droit des contrats spéciaux civils et commerciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 55, nb 43.

których odsyła art. 1685 CC¹³². Oznacza to przykładowo, że przy wielości sprzedawców musi istnieć ich jednomyślność co do powołania się na instytucję *lésion*¹³³.

Jeżeli sąd stwierdzi istnienie pokrzywdzenia, kupujący pozostawiony został przed wyborem bądź (1) **zwrotu nieruchomości**, bądź (2) **zachowania jej, z jednoczesną dopłatą do „słusznej (sprawiedliwej) ceny”** (art. 1681 ust. 1 CC). Celem regulacji jest bowiem zapewnienie sprzedawcy uzyskania odpowiedniej („słusznej”) ceny za sprzedaną nieruchomość. Jeżeli kupujący zaoferuje zbyt niską cenę dopłaty, sędzia może uznać umowę za nieważną¹³⁴.

W pierwszym opisywanym przypadku wraz ze zwrotem nieruchomości kupujący powinien zwrócić wszystkie wynikające z niej pożytki od dnia, w którym sprzedawca skierował przeciwko niemu żądanie o uchylenie umowy (art. 1682 ust. 2 CC). Jednocześnie jednak przysługuje mu żądanie zwrotu zapłaconej wcześniej ceny sprzedaży (por. art. 1681 ust. 1 CC). Może od niej również naliczać odsetki bądź od dnia zażądania przez sprzedawcę uchylenia się od umowy, bądź od dnia zapłaty ceny sprzedaży – w sytuacji, gdy nie uzyskał z nieruchomości żadnych pożytków (por. art. 1682 ust. 3 CC)¹³⁵.

W przypadku gdy kupujący będzie chciał zachować nieruchomość oraz dopłacić kwotę brakującą do „słusznej ceny”, jej wysokość powiększając odsetki od dnia zażądania przez sprzedawcę uchylenia się od umowy (por. art. 1682 ust. 1 CC). Z ceny tej kupujący może jednak potrącić 1/10 całości wartości nieruchomości, tzn. wartości odpowiadającej „słusznej cenie” już po dopłacie „dodatku”¹³⁶ (por. art. 1681 ust. 1 CC). W doktrynie francuskiej wskazuje się, że takie odliczenie dziesiątej części ceny można wytłumaczyć na dwa sposoby – bądź niepewnością, jaką zawsze stwarza wycena danej nieruchomości, bądź założeniem, że gdyby sprzedawca zażądał „słusznej” (właściwej) ceny rynkowej za nieruchomość, kupujący mógłby jej nie kupić (zwykle bowiem kupujący stara się kupić rzecz po cenie nieco niższej niż rzeczywista wartość nieruchomości)¹³⁷.

Mimo że przepisy dotyczące rozliczeń między sprzedawcą a kupującym mogą być uznane za dość szczegółowe, są one dodatkowo dookreślane przez orzecznictwo, chcące głównie

¹³² Zagadnienie to omawia szeroko F. Collart-Dutilleul, *Vente. Nullité et résolution. Rescision pour cause de lésion*, [w:] *Juris-Classeur Periodique. Notarial répertoire* (publikacja wymiennokartkowa, stan na 30 października 2019 r.), nb 47–63, s. 9–11. W tym miejscu jego szersza prezentacja może być pominięta.

¹³³ Por. M. de Juglart, *Leçons de droit civil. Tome III – deuxième volume, Principaux contrats: vente et échange*, Paris 1987, s. 162, pkt 881; A. Bénabent, *Droit des contrats spéciaux civils et commerciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 55, nb 43.

¹³⁴ P. Malaurie, L. Aynès, P.-Y. Gautier, *Droit des contrats spéciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 176–177, nb 230.

¹³⁵ Szczegółowo omawia obie te sytuacje F. Collart-Dutilleul, *Vente. Nullité et résolution. Rescision pour cause de lésion*, [w:] *Juris-Classeur Periodique. Notarial répertoire* (publikacja wymiennokartkowa, stan na 30 października 2019 r.), nb 187–190, s. 25.

¹³⁶ Por. co do wyliczania tej kwoty liczne przykłady, które podaje F. Collart-Dutilleul, *Vente. Nullité et résolution. Rescision pour cause de lésion*, [w:] *Juris-Classeur Periodique. Notarial répertoire* (publikacja wymiennokartkowa, stan na 30 października 2019 r.), nb 169–179, s. 24–25.

¹³⁷ Por. P. Malaurie, L. Aynès, P.-Y. Gautier, *Droit des contrats spéciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 177, nb 230: *La déduction du dixième peut s'expliquer de deux manières: ou bien par les incertitudes qu'ont toujours en la matière les évaluations, ou bien par l'idée que si le vendeur avait exigé le juste prix, l'acheteur n'eût peut-être pas acheté. Il est légitime qu'il ait cherché à acheter à un prix un peu moins élevé que la valeur réelle de l'immeuble.*

„wyrównać pozycję” obu stron umowy w okresach znaczącej inflacji¹³⁸. Wynika to z celu tej regulacji, tj. przywrócenia między stronami stanu „sprawiedliwej równowagi kontraktowej”, a więc odpowiedniego wyważenia interesów kontrahentów w ramach dokonanej umowy sprzedaży nieruchomości.

Takie same uprawnienia jak kupującemu przyznano także **osobie trzeciej będącej aktualnym posiadaczem nieruchomości** (np. osobie będącej jej nabywcą od kupującego) – art. 1681 ust. 2 CC. Zachowuje ona jednak roszczenia z tytułu rękojmi wobec sprzedawcy rzeczy (art. 1681 ust. 2 CC).

Żądanie uchylenia się od umowy sprzedaży **wygasa z upływem dwóch lat od dnia zawarcia tej umowy** (art. 1676 ust. 1 CC)¹³⁹. Powodem przyjęcia przez ustawodawcę tak relatywnie krótkiego terminu zawitego jest chęć zapewnienia danemu kontraktowi stabilności¹⁴⁰. Termin ten biegnie i nie ulega zawieszeniu także przez czas, w którym w umowie zostało określone prawo odkupu (art. 1676 ust. 2 CC¹⁴¹)¹⁴². Może on jednak ulec przerwaniu na zasadach ogólnych (por. art. 2244 CC)¹⁴³.

Dawniejsza literatura francuska, ze względu na istniejące w art. 1118 CC odesłanie do instytucji pokrzywdzenia, kwalifikowała je jako jedną z wad oświadczenia woli¹⁴⁴. Obecnie pogląd ten został jednak zarzucony¹⁴⁵. Konstrukcję *lésion* kwalifikuje się obecnie przede wszystkim jako wadę ekwiwalentności świadczeń w umowie¹⁴⁶. Ponadto dość powszechnie uznaje się omawianą instytucję za wyjątek od zasady *pacta sunt servanda*.

¹³⁸ Ich szczegółowe omawianie w tym miejscu należy uznać za zbędne – zob. szerzej różne sytuacje, które wskazują A. Bénabent, *Droit des contrats spéciaux civils et commerciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 56, nb 44 oraz P. Malaurie, L. Aynès, P.-Y. Gautier, *Droit des contrats spéciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 177-178, nb 230-233, oraz tam wskazane orzecznictwo.

¹³⁹ W oryginale: *La demande n'est plus recevable après l'expiration de deux années, à compter du jour de la vente*. Co do spornego charakteru tego terminu por. J. François, *Traité de droit civil. Tome 4. Les obligations, régime général*, Paris 2017, s. 156, nb 165.

¹⁴⁰ P. Malaurie, L. Aynès, P.-Y. Gautier, *Droit des contrats spéciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 175, nb 228.

¹⁴¹ Jedynie na marginesie można wskazać, że art. 1676 CC został zmieniony ustawą Nr 2018-703 z 3 kwietnia 2018 r. mającą na celu zwalczanie przemocy seksualnej i seksizmu (*Loi n° 2018-703 du 3 août 2018 renforçant la lutte contre les violences sexuelles et sexistes*), w wyniku której usunięto z przepisu dotychczasowy ustęp drugi.

¹⁴² Co do różnych innych momentów, od których termin ten zaczyna swój bieg, por. szerzej A. Bénabent, *Droit des contrats spéciaux civils et commerciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 55, nb 43; P. Malaurie, L. Aynès, P.-Y. Gautier, *Droit des contrats spéciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 175, nb 228; F. Collart-Dutilleul, *Vente. Nullité et résolution. Rescision pour cause de lésion*, [w:] *Juris-Classeur Périodique. Notarial répertoire* (publikacja wymiennokartkowa, stan na 30 października 2019 r.), nb 94, s. 15. Przykładowo przy sprzedaży warunkowej uznaje się, że termin ten zaczyna swój bieg od spełnienia się warunku. Por. też Ch. Larroumet, S. Bros, *Traité de droit civil. Tome 3. Les obligations. Le contrat*, Paris 2016, s. 398, nb 416.

¹⁴³ P. Malaurie, L. Aynès, P.-Y. Gautier, *Droit des contrats spéciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 175, nb 228.

¹⁴⁴ Por. M. de Juglart, *Leçons de droit civil. Tome III – deuxième volume, Principaux contrats: vente et échange*, Paris 1987, s. 161, pkt 879.

¹⁴⁵ Tak np. F. Terré, P. Simler, Y. Lequette, *Droit civil. Les obligations*, Paris 2002, s. 314-316, nb 314; P. Malaurie, L. Aynès, P. Stoffel-Munck, *Droit des Obligations*, Issy-les-Moulineaux 2015, s. 265-266, nb 519; A. Bénabent, *Droit des contrats spéciaux civils et commerciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 53, nb 40. Odmienny pogląd zdają się wciąż prezentować Ch. Larroumet oraz S. Bros (*Traité de droit civil. Tome 3. Les obligations. Le contrat*, Paris 2016, s. 405-406, nb 420-422). W tym też kierunku J. Raynard, J.-B. Seube, *Droit des contrats spéciaux*, Paris 2019, s. 140, nb 138.

¹⁴⁶ Por. F. Collart-Dutilleul, *Vente. Nullité et résolution. Rescision pour cause de lésion*, [w:] *Juris-Classeur Périodique. Notarial répertoire* (publikacja wymiennokartkowa, stan na 30 października 2019 r.), nb 1 i 7, s. 4 i 5.

W praktyce w orzecznictwie francuskim przypadki zastosowania konstrukcji *lésion* są dość rzadkie. Judykatura stosuje też rygorystyczną wykładnię omawianych przepisów¹⁴⁷. W doktrynie francuskiej podkreśla się zaś wyjątkowy charakter (*caractère exceptionnel*) tej instytucji¹⁴⁸.

Mimo że obecnie zasadność dalszego obowiązywania instytucji *lésion* może być podważana, w literaturze francuskiej wskazano, iż utrzymanie tej regulacji w kodeksie cywilnym można tłumaczyć tym, że stanowi ona potencjalnie pożyteczną w praktyce granicę przed zawieraniem zbyt nieekwiwalentnych kontraktów, a na jej braku mogliby korzystać spekulanci na rynku nieruchomości nadużywający niewiedzy sprzedawców¹⁴⁹.

Konstrukcja prawna „pokrzywdzenia” wzorowana na *laesio enormis* występuje również w kodeksie cywilnym francuskim przy zniesieniu współwłasności nieruchomości w drodze działu spadku na podstawie umowy (art. 889–892 CC)¹⁵⁰. W wypadku pokrzywdzenia ponad 1/4 wartości nieruchomości współspadkobiercy przysługuje roszczenie o uzupełnienie jego udziału w naturze lub pieniądzu (art. 889 ust. 1 CC). Roszczenie to przedawnia się dwa lata po dokonaniu działu (art. 889 ust. 2 CC).

6.2. Regulacja instytucji zbliżonych do wyzysku w prawie konsumenckim

Prawo francuskie przewiduje także inne szczególne przepisy, których celem jest ochrona stron umowy przed ewentualną nieekwiwalentnością świadczeń. Przykładem takiego przepisu jest art. L. 121-9 kodeksu konsumenckiego (*Code de la consommation*)¹⁵¹ umiejscowiony w księdze I dotyczącej „Informacji konsumenckiej oraz praktyk handlowych” (*Information des consommateurs et pratiques commerciales*), jej tytule II – „Praktyki handlowe” (*Pratiques commerciales*), rozdziale pierwszym: „Zakazane praktyki handlowe” (*Pratiques commerciales interdites*), sekcji 2 zatytułowanej „Nadużycie słabości” (*Abus de faiblesse* – art. L121-8 do art. L121-10). Przewiduje on m.in. wykroczenie polegające na wyzyskaniu sytuacji drugiej strony umowy wtedy, gdy umowa została zawarta w sytuacji nagłej, w której dana strona nie miała możliwości dokonania oceny kontraktu przez podmioty profesjonalne będące względem danej umowy osobami trzecimi¹⁵². Skutkiem tego jest nieważność danej umowy oraz

¹⁴⁷ Tak Ch. Larroumet, S. Bros, *Traité de droit civil. Tome 3. Les obligations. Le contrat*, Paris 2016, s. 400–401, nb 418.

¹⁴⁸ Por. F. Terré, P. Simler, Y. Lequette, *Droit civil. Les obligations*, Paris 2002, s. 313–314, nb 313; A. Bénabent, *Droit des contrats spéciaux civils et commerciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 52, nb 39.

¹⁴⁹ A. Bénabent, *Droit des contrats spéciaux civils et commerciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017, s. 53, nb 40.

¹⁵⁰ Sytuację taką zestawia się zwykle w literaturze francuskiej wprost z instytucją *lésion* – por. Ch. Larroumet, S. Bros, *Traité de droit civil. Tome 3. Les obligations. Le contrat*, Paris 2016, s. 398, nb 416.

¹⁵¹ Dostępny na stronie internetowej: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGI-TEXT000006069565/LEGISCTA000032220969/#LEGIARTI000032227276 (dostęp 11 lipca 2020 r.).

¹⁵² Przepis ten brzmi: *Est interdit le fait d'abuser de la faiblesse ou de l'ignorance d'une personne pour obtenir des engagements: [...] 5° Soit lorsque la transaction a été conclue dans une situation d'urgence ayant mis la victime de*

ewentualna odpowiedzialność karna i cywilna (na podstawie art. 1240 CC) wyzyskującego¹⁵³. Wskazuje się jednak, że zakres wpływu tej regulacji na prawo cywilne będzie musiało rozstrzygnąć orzecznictwo¹⁵⁴.

Prawo francuskie przewiduje też inne normy chroniące „osoby słabsze” podlegające przymusowi ekonomicznemu¹⁵⁵. Ich omawianie przekraczałoby ramy opracowania, ponieważ większość z nich ma charakter typowych przepisów chroniących konsumentów w obrocie handlowym (np. w zakresie skutków zastrzeżenia klauzul abuzywnych).

---

l'infraction dans l'impossibilité de consulter un ou plusieurs professionnels qualifiés, tiers au contrat.

¹⁵³ Por. O. Deshayes, T. Genicon, Y.-M. Laithier, *Réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations. Commentaire article par article*, Paris 2016, s. 220 oraz A.K. Silue, *L'abus d'un état de dépendance*, Lille 2017/2018, s. 57-59.

¹⁵⁴ H.J. Sonnenberger, *Die Reform des französischen Schuldvertragsrechts, des Regimes und des Beweises schuldrechtlicher Verbindlichkeiten durch Ordonnance Nr. 2016-131 vom 10.2.2016. Erster Teil, Quellen der Schuldverhältnisse*, „Zeitschrift für europäisches Privatrecht” 2017, nr 1, s. 33.

¹⁵⁵ Por. szerzej w tym zakresie M. Fabre-Magnan, *Droit des obligations. Tome 1, Contrat et engagement unilatéral*, Paris 2016, s. 417.

III. Podsumowanie i wnioski dla prawa polskiego

W prawie francuskim z treści art. 1168 CC wynika, że w umowach wzajemnych brak ekwiwalentności świadczeń stron nie jest przyczyną nieważności umowy, chyba że ustawa stanowi inaczej. Przepis ten ustanawiając określoną zasadę, wskazuje zarazem, że wyjątki od niej (a więc sytuacje, w której podstawą nieważności umowy miałyby być brak równoważności świadczeń), muszą być wprost przewidziane w przepisach prawa.

Ochrona osób pokrzywdzonych w wyniku wyzysku ujęta jest przede wszystkim w postaci dwóch instytucji.

Przepisem mającym ogólny charakter zastosowania jest art. 1143 CC przewidujący konstrukcję nadużycia stanu zależności. Został on wprowadzony do francuskiego kodeksu cywilnego Ordonanssem Nr 2016-131. Dla jego zastosowania konieczne jest wystąpienie zarówno przesłanek subiektywnych (stanu zależności wyzyskanego, nadużycia tego stanu przez jego kontrahenta), jak i obiektywnej przesłanki odniesienia przez osobę wyzyskującą ewidentnie nadmiernej korzyści z umowy.

Drugą z wyżej wskazanych instytucji jest konstrukcja *lésion*, która funkcjonuje w kodeksie w sposób w zasadzie niezmienny od początku jego obowiązywania. Ma ona charakter szczególnie w tym znaczeniu, że dotyczy jedynie sytuacji sprzedaży nieruchomości. Przesłanką zastosowania instytucji pokrzywdzenia jest tylko przesłanka obiektywna.

Pierwsza z wyżej wymienionych instytucji w założeniu ustawodawcy francuskiego ma spełniać pierwszoplanową rolę w zwalczaniu w praktyce przypadków wyzysku. Z uwagi na relatywnie krótki czas jej obowiązywania oraz szereg wątpliwości, które się z nią wiążą, spodziewać się należy, iż zakres jej zastosowania zostanie w najbliższych latach dookreślony, przede wszystkim przez orzecznictwo *Cour de Cassation*. W przeciwieństwie więc do regulacji trzech omówionych już wcześniej w innym opracowaniu niemieckojęzycznych porządków prawnych (Niemiec, Austrii, Szwajcarii)¹⁵⁶ trudno jest stąd na jej podstawie wyprowadzać daleko idące wnioski dla prawa polskiego. Regulacja ta niewątpliwie wpisuje się jednak w dostrzegalny w europejskiej tradycji prawnej trend do ujmowania „wyzysku” jako osobnej regulacji, umiejscowionej konstrukcyjnie między wadami oświadczenia woli a szczególnymi

---

¹⁵⁶ Zob. W. Borysiak, *Wyzysk i instytucje do niego zbliżone w prawie prywatnym Niemiec, Austrii oraz Szwajcarii*, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2019.

przypadkami wadliwości treści umowy¹⁵⁷. Zastosowanie art. 1143 CC przewidziane jest jednak przede wszystkim dla sytuacji, gdy wola stron na etapie formowania kontraktu nie była pierwotnie zakłócona w sposób, który sprzeciwiałby się powstaniu umowy (np. istniał brak świadomości lub swobody po stronie wyzyskanego, istniała rzeczywista groźba drugiej strony umowy lub osoby trzeciej albo miał miejsce inny rodzaj przymusu). Zbliża się więc w tej sposób do polskiej konstrukcji wyzysku z art. 388 k.c.

Druga z wymienionych instytucji oparta jest jeszcze wprost na rozwiązaniach znanych prawa rzymskiemu (*laesio enormis* znanemu przez Kodeks Justyniana). W praktyce ma ona znaczenie głównie symboliczne – jako regulacja wyjątkowa, przewidziana wyłącznie dla wąskiej kategorii przypadków (sprzedaż nieruchomości za zbyt niską cenę) oraz niezależna od istnienia przesłanek o charakterze subiektywnym. Nie należy stąd postulować wprowadzenia jej odpowiednika do prawa polskiego, ani nawet modyfikować na jej kształt konstrukcji wyzysku z art. 388 k.c.

---

¹⁵⁷ Por. rozważania, które czyni H. Barbier, *La violence par abus de dépendance*, JCP („Semaine juridique – Edition Générale”) 2016, nr 15, s. 722.

IV. Literatura

- Ancel F., Fauvarque-Cosson B., *Le nouveau droit des contrats. Guide bilingue à l'usage des praticiens*, Issy-les-Moulineaux 2019.
- Ancel F., Fauvarque-Cosson B., Gest J., *Aux sources de la réforme du droit des contrats*, Paris 2017.
- Barbier H., *La violence par abus de dépendance*, JCP („Semaine juridique – Edition Générale”) 2016, nr 15.
- Bénabent A., *Droit des contrats spéciaux civils et commerciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017.
- Borysiak W., *Wyzysk i instytucje do niego zbliżone w prawie prywatnym Niemiec, Austrii oraz Szwajcarii*, Warszawa 2019.
- Chantepie G., Latina M., *La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2016.
- Chantepie G., Latina M., *La réforme du droit des obligations. Commentaire théorique et pratique dans l'ordre du Code civil*, Paris 2018.
- Choné-Grimaldi A.-S., Mauger-Vielpeau L., [w:] *La réforme du droit des contrats*, red. T. Douville, Issy-les-Moulineaux 2016.
- Choné-Grimaldi A.-S., Mauger-Vielpeau L., [w:] *La réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations*, red. T. Douville, Issy-les-Moulineaux 2018.
- Collart-Dutilleul F., *Vente. Nullité et résolution. Rescission pour cause de lésion*, [w:] *JurisClasseur Périodique. Notarial répertoire* (publikacja wymiennokartkowa, stan na 30 października 2019 r.).
- Deshayes O., Genicon T., Laithier Y.-M., *Réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations. Commentaire article par article*, Paris 2016.
- Domański L., *Zerwanie sprzedaży z powodu pokrzywdzenia*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1921, nr 21 i n. (publikacja dzielona na części).
- Fabre-Magnan M., *Droit des obligations. Tome 1, Contrat et engagement unilatéral*, Paris 2016.
- Fages B., *Droit des obligations*, Paris 2019.
- François J., *Traité de droit civil. Tome 4. Les obligations, régime général*, Paris 2017.
- Ghestin J., *Traité de droit civil. La formation du contrat*, Paris 1993.
- Ghestin J., Loiseau G., Serinet Y.-M., *Traité de droit civil. La formation du contrat. Tome 1: Le contrat, le consentement*, Paris 2013.
- Häcker B., *La Troisième Jeunesse du Code Civil: A German Lawyer Looks at the Reform of French Contract Law*, [w:] *The Code Napoléon Rewritten. French Contract Law after the 2016 Reforms*, red. J. Cartwright, S. Whittaker, Oxford 2017.
- de Juglart M., *Leçons de droit civil. Tome III – deuxième volume, Principaux contrats: vente et échange*, Paris 1987.
- Kennefick C., *Violence in the Reformed Napoleonic Code: the Surprising Survival of Third Parties*, w: *The Code Napoléon Rewritten. French Contract Law after the 2016 Reforms*, red. J. Cartwright, S. Whittaker, Oxford 2017.
- La réforme du droit des obligations en France. 5^E journées franco-allemandes*, red. R. Schulze, G. Wicker, G. Mäscher, D. Mazeaud, Paris 2015.
- Larroumet Ch., Bros S., *Traité de droit civil. Tome 3. Les obligations. Le contrat*, Paris 2016.
- Latina M., *Contrat: généralités*, [w:] *Répertoire Civil Dalloz* (publikacja wymiennokartkowa, stan na maj 2017 r. zaktualizowany w wersji elektronicznej o ustawę Nr 2018-287).
- Malaurie P., Aynès L., Stoffel-Munck P., *Droit des obligations*, Issy-les-Moulineaux 2015.

- Malaurie P., Aynès L., Gautier P.-Y., *Droit des contrats spéciaux*, Issy-les-Moulineaux 2017.
- Pietrancosta A., *Introduction of the hardship doctrine ("théorie de l'imprévision") into French contract law: A mere revolution on the books?*, „Revue trimestrielle de droit financier” 2016, nr 3 (Colloque).
- Planiol M., Ripert G., Boulanger J., *Traité de Droit Civil d'après le traité de Planiol. Tome III. Suretés réelles – publicité foncière – contrats civils – principaux contrats*, Paris 1958.
- Pour une réforme du droit des contrats. Réflexions et propositions d'un groupe de travail*, red. F. Terré, Paris 2009.
- Raynard J., Seube J.-B., *Droit des contrats spéciaux*, Paris 2019.
- Reforming the French Law of Obligations. Comparative Reflections on the Avant-projet de réforme du droit des obligations et de la prescription ('the Avant-projet Catala')*, red. J. Cartwright, S. Vogenauer, S. Whittaker, Oxford 2009.
- Silue A.K., *L'abus d'un état de dépendance*, Lille 2017/2018.
- Sonnenberger H.J., *Die Reform des französischen Schuldvertragsrechts, des Regimes und des Beweises schuldrechtlicher Verbindlichkeiten durch Ordonnance Nr. 2016-131 vom 10.2.2016. Erster Teil, Quellen der Schuldverhältnisse*, „Zeitschrift für europäisches Privatrecht” 2017, nr 1.
- Terré F., Simler P., Lequette Y., *Droit civil. Les obligations*, Paris 2002.
- The French Contract Law Reform. A Source of Inspiration?*, red. S. Stijns, S. Jansen, Cambridge 2016.
- Trzaskowski R., *Granice swobody kształtowania treści i celu umów obligacyjnych: art. 353¹ k.c.*, Kraków 2005.
- Trzaskowski R., *Wady oświadczenia woli w perspektywie kodyfikacyjnej*, „Studia Prawa Prywatnego” 2008, nr 3.